

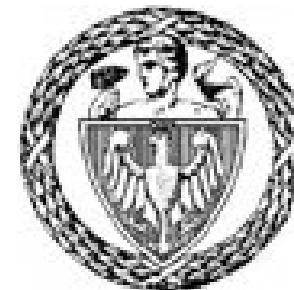

Katarzyna Grebieszko

Wydział Fizyki Politechniki Warszawskiej

Zakład Fizyki Jądrowej

Pracownia Reakcji Ciężkich Jonów

W poszukiwaniu plazmy kwarkowo-gluonowej

Wykład dla szkół średnich
2008

Plan prezentacji

- Jak zbudowana jest materia?
- Co to jest plazma kwarkowo-gluonowa (QGP)?
- Dlaczego interesuje nas szukanie plazmy kwarkowo-gluonowej?
- Produkcja QGP w zderzeniach ciężkich jonów
- Akceleratorzy ciężkich jonów na świecie
- **Eksperymenty** przy akceleratorach SPS, RHIC i LHC – te, **w których uczestniczy Politechnika Warszawska**
- Trochę wyników eksperymentalnych
- Dlaczego warto studiować na Wydziale Fizyki Politechniki Warszawskiej?

Cząstki elementarne (podstawowe cegiełki):

6 kwarków, 6 leptonów, 6 antykwarków, 6 antyleptonów i cząstki przenoszące oddziaływania

Kwarki	u	c	t
	górnym up	powabny charm	prawdziwy top
	d	s	b
	dolny down	dziwny strange	piękny bottom
	ν_e	ν_μ	ν_τ
	neutrino elektronowe	neutrino mionowe	neutrino tau
Leptony	e	μ	τ
	elektron	mion	tau
	I	II	III
Rodziny materii			

u, c, t ładunek = $+2/3$

d, s, b ładunek = $-1/3$

neutrino ładunek = 0

e, μ, τ ładunek = -1

antycząstki mają przeciwne ładunki

Oddziały- wanie	gravitacyjne	ślabe elektrosłabe	elektromagnetyczne	silne
Przenoszo- ne przez	grawiton	$W^+ W^- Z^0$	foton	gluon
Działa na	wszystko	kwarki i leptony	kwarki, naładowane leptony i W^+, W^-	kwarki i gluony

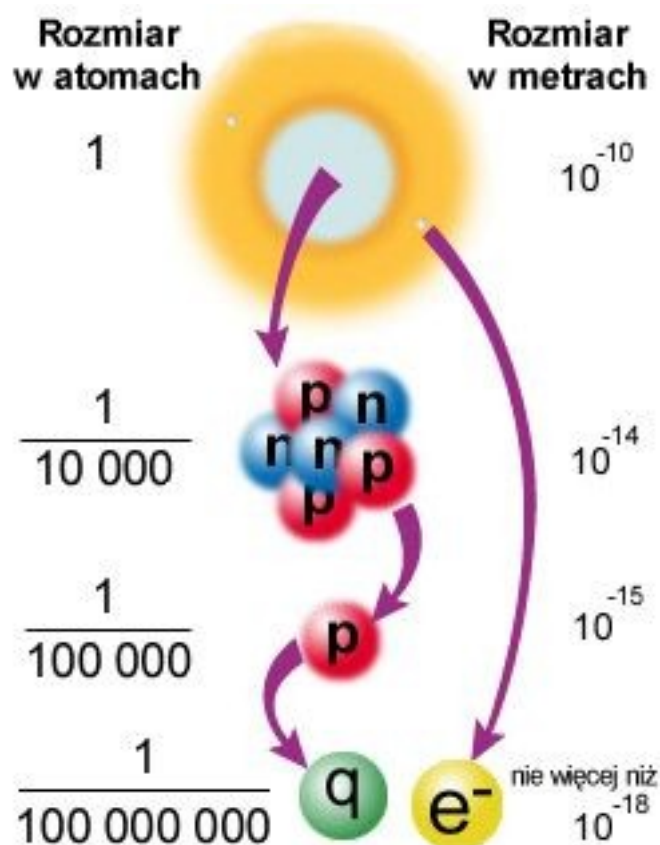
... i te, które kiedyś uważano za elementarne:

bariony(qqq)

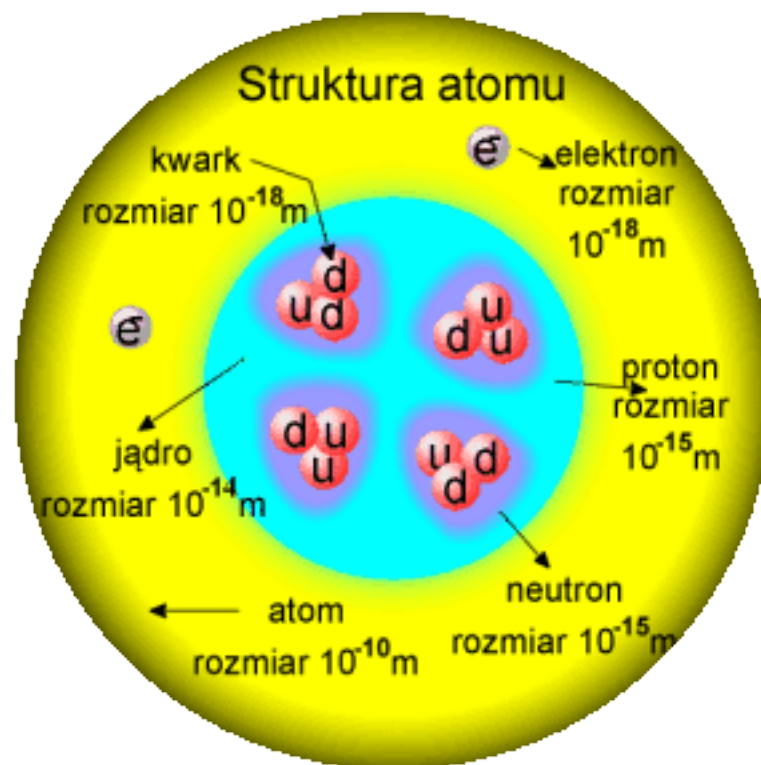
mezony(q anty_q)

p (uud), n (ddu), Ξ^- (ssd)
 Δ^{++} (uuu), Ω^- (sss)

π^- (d anty_u), π^+ (u anty_d), K^- (s anty_u),
 K^+ (u anty_s), K^0 (d anty_s), ϕ (s anty_s)

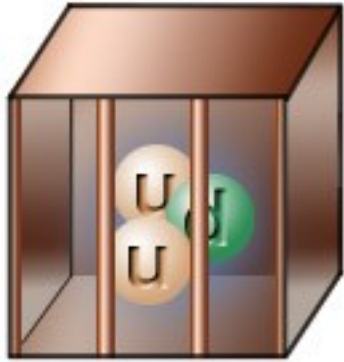

Atom zgodnie
z aktualną
wiedzą

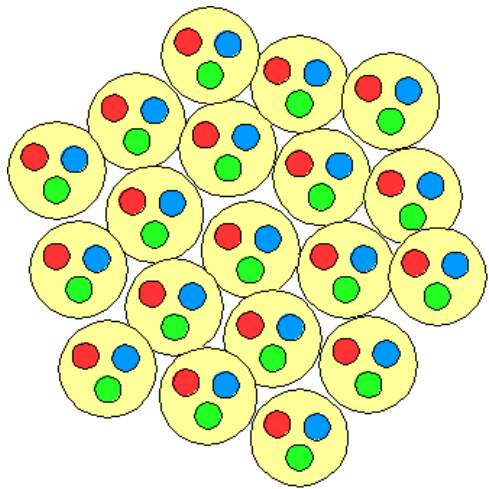
W przyrodzie nie obserwuje się kwarków swobodnych
a jedynie “uwięzione” w hadronach (mezony i bariony)

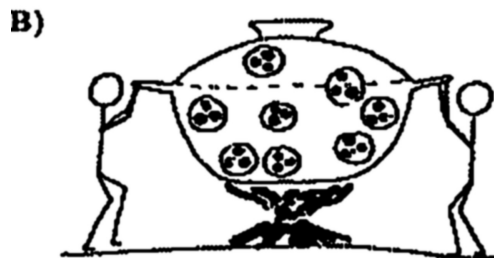
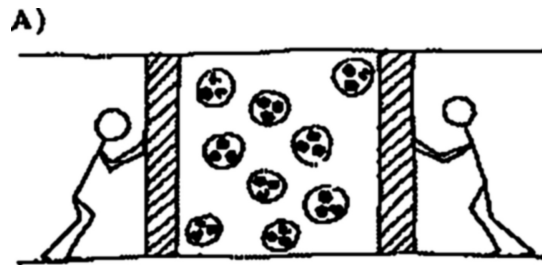
proton

z protonu nie da się “wyrwać”
pojedynczego kwarka, ale...

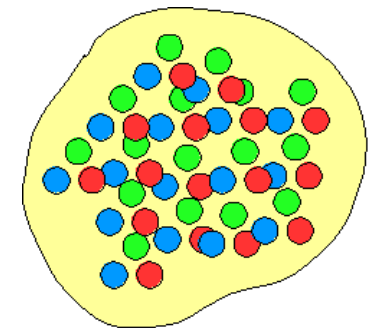
Przewidziano jednak, że przy bardzo dużych gęstościach i temperaturach kwarki przestają “pamiętać” do którego hadronu (np. proton, neutron) należały i powstaje plazma kwarkowo-gluonowa (QGP)

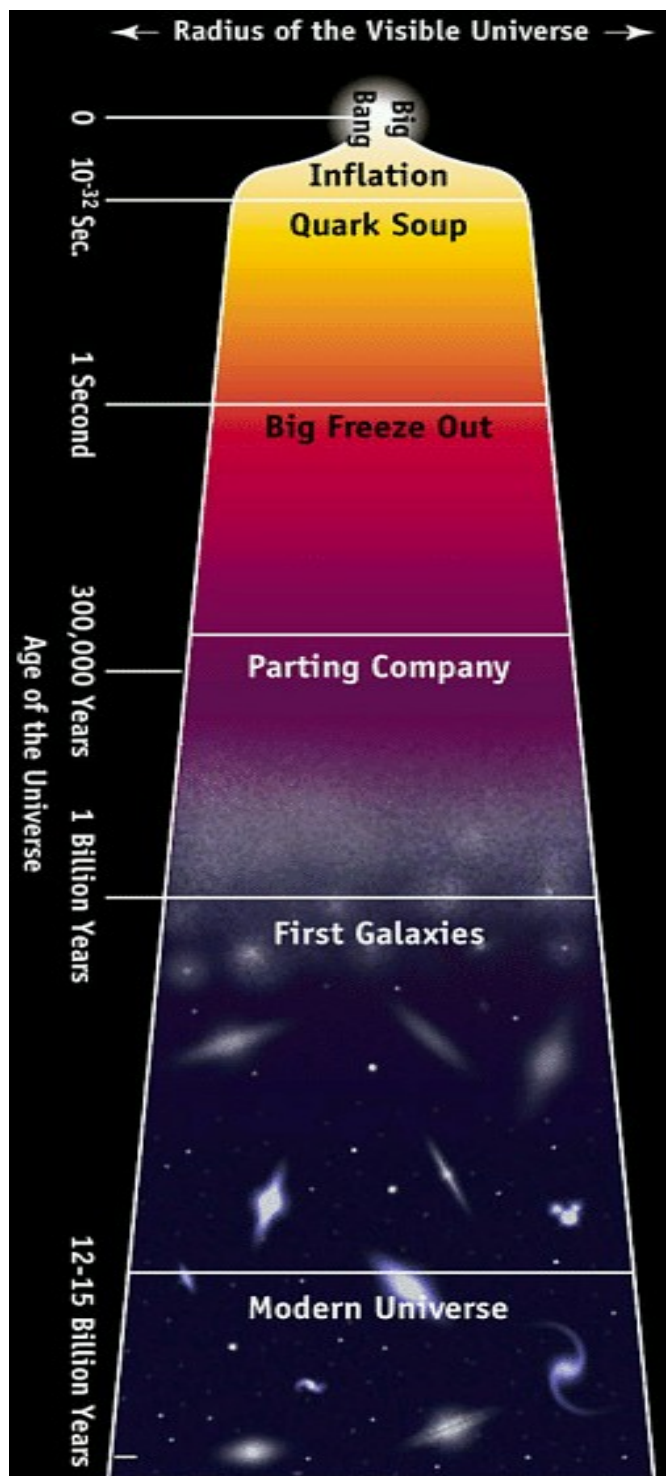
protony i
neutrony

... ściskamy
lub/i
podgrzewamy
... →

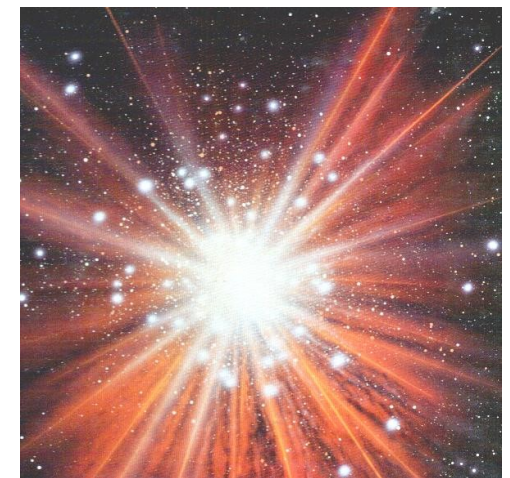
QGP

Ale dlaczego w ogóle interesuje nas ta plazma???

Wszechświat powstał 12-15 miliardów lat temu (miliard = 10^9)

Model Wielkiego Wybuchu (Big Bang Model)

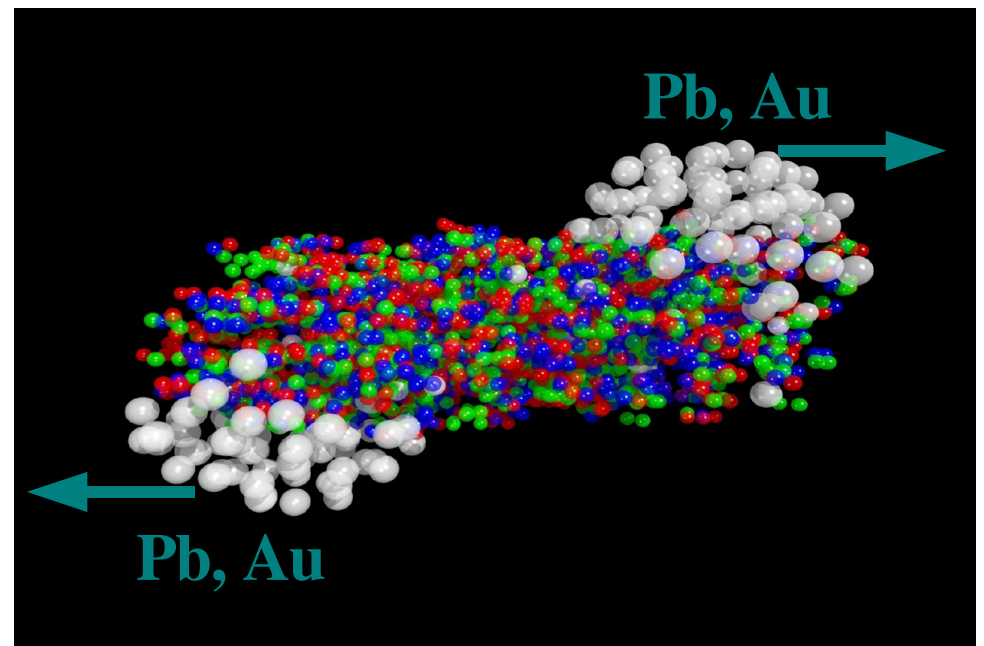
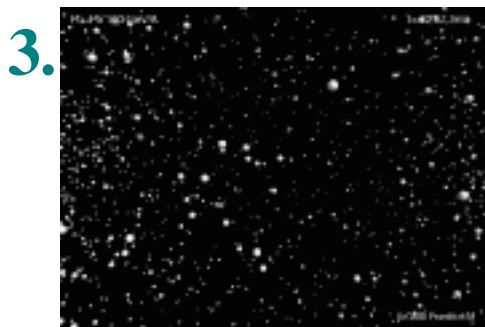
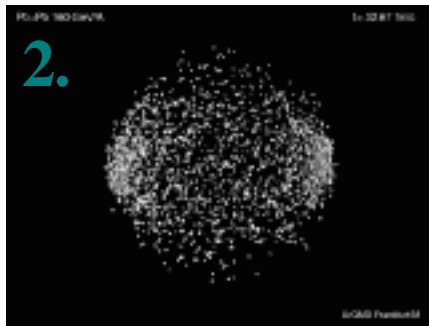
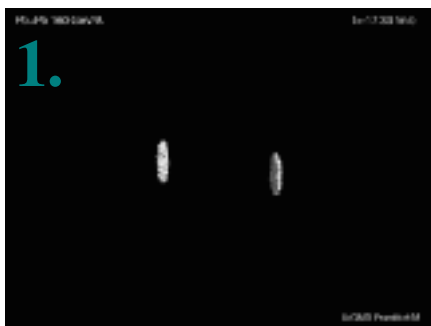
—zakłada, że jednym z etapów ewolucji Wszechświata było powstanie takiej właśnie “zupy” kwarkowo-gluonowej (QGP)

Kolejny etap: stygnięcie i rozszerzanie się Wszechświata

kwarki → hadrony (p, n) → atomy → cząsteczki → .... →
galaktyki → gromady galaktyk

Czy to się da odtworzyć w laboratorium ?

Little Bang – próba otrzymania QGP w zderzeniach ciężkich jonów (jąder) np. Pb, Au przy wysokich energiach. **Jony przyspieszane są do prędkości bliskiej prędkości światła!**

Zaraz po zderzeniu powstaje QGP, następnie rozszerzanie się, stygnięcie, łączenie kwarków w hadrony (nie tylko protony i neutrony!!!)

Badanie cząstek w stanie końcowym -> informacja o stanie początkowym

Wyprodukowane cząstki w stanie końcowym (piony, kaony, protony, lambda....) niosą informacje o stanie początkowym – czy była QGP czy nie

osiągane temperatury QGP >150 MeV (co najmniej 100 tysięcy razy goręcej niż we wnętrzu Słońca !!!) czyli przynajmniej **rzędu 10^{12} K**

osiągane gęstości (energii) w QGP - 20 razy gęściej niż jądro atomowe

Jednostki używane w fizyce wysokich energii i w fizyce zderzeń ciężkich jonów

Jednostka energii [eV] = 1.602×10^{-19} J

Jednostka pędu [eV/c]

Jednostka masy [eV/c²] = 1.78×10^{-36} kg

1 fm = 10^{-15} m

stosujemy układ w którym $c=1 \Rightarrow [E] = [p] = [m] = \text{eV}$

$$E_{tot} = \sqrt{p^2 + m_0^2}$$

Energia dostępna w układzie środka masy (na produkcję nowych cząstek):

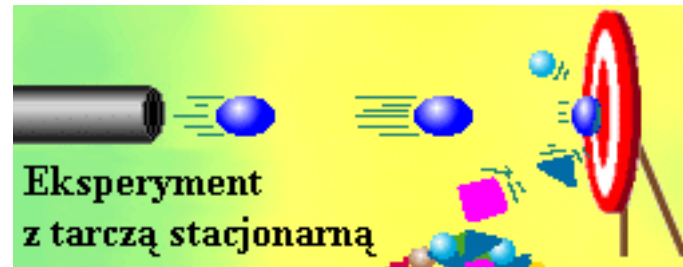
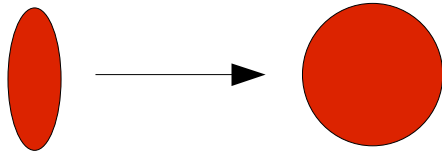
$$\sqrt{s} = \sqrt{(\sum E)^2 - (\sum \vec{p})^2}$$

W eksperymentach potrzebne nam jony/jądra rozpędzone do prędkości bliskiej prędkości światła... $\Rightarrow$

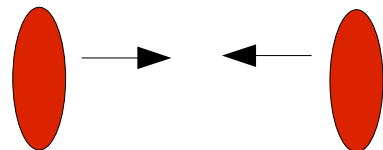
Akceleratory (kołowe dodatkowo z polem B lub liniowe) - pobierają cząstki (jony, jądra), rozpędzają je za pomocą pola elektrycznego i uderzają nimi w tarczę lub w inną wiązkę cząstek. Detektory rejestrują poszczególne elementy zderzenia (produkowane nowe cząstki).

Eksperymenty:

1. ze stacjonarną tarczą np. NA49/NA61 przy SPS (akcelerator kołowy) w CERN (Genewa)

2. z wiązkami przeciwbieżnymi (kolajdery) np. STAR przy RHIC (akcelerator kołowy) w BNL (USA), ALICE przy LHC (akcelerator kołowy) w CERN (Genewa)

Niektóre z laboratoriów poszukujących QGP

Eksperyment NA49/NA61, laboratorium CERN
Szwajcaria, Genewa
przy akceleratorze **SPS**
stacjonarna tarcza
działa od 1994 roku
zderzenia m.in. Pb+Pb, C+C, Si+Si, p+p
dostępna energia w środku masy: **6.3 – 17.2 GeV**
na parę nukleonów
maksymalnie około **1500-1600 produkowanych cząstek naładowanych** (wszystkich rzędu 2700)

Eksperyment STAR, laboratorium BNL
USA, stan Nowy Jork
przy akceleratorze **RHIC**
wiązki przeciwbieżne
działa od 2001 roku
zderzenia m.in. Au+Au, Cu+Cu, p+p
dostępna energia w środku masy: **20 – 200 GeV**
na parę nukleonów
maks. około **4000 produkowanych cząstek naładowanych**

Eksperyment ALICE, laboratorium CERN
Szwajcaria, Genewa
przy budowanym akceleratorze **LHC**
wiązki przeciwbieżne
będzie badać Pb+Pb od 2010 roku
zderzenia Pb+Pb
dostępna energia w środku masy: **5.5 TeV** na
parę nukleonów
maks. około **20 000 produkowanych cząstek naładowanych** (uwaga: różne modele dają tu różnice o czynnik 2)
w zderzeniach p+p – tysiące cząstek

Laboratorium CERN (Szwajcaria) – takie małe miasteczko ...

tu powstała sieć www (1990) !!! Tu opracowano sieci gridowe
tu pierwszy raz uzyskano obraz z PET (pozytronowa tomografia emisyjna) (1977)

Akceleratory SPS i LHC

Na granicy Szwajcarsko-Francuskiej
(linia kropkowana)

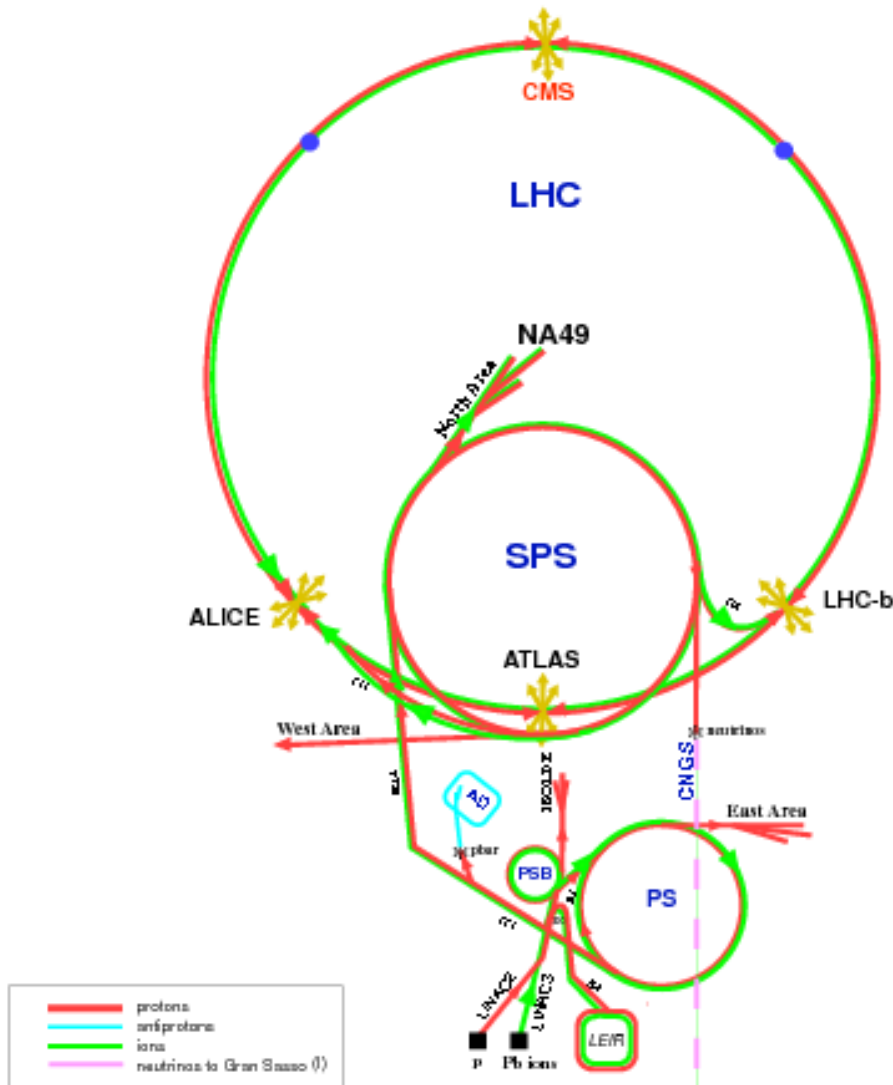
Tunel SPS – 6km obwodu (m.in. NA49

Tunel **LHC** – **27 km obwodu** (exp: ATLAS,
ALICE, CMS, LHC-b); **50 -175m pod ziemią**

Schemat akceleratorów w CERN

Etapy przyspieszania cząstek (w kolejnych akceleratorach otrzymuje się większe prędkości/energije):

1. LINAC
2. PS Booster
3. PS – 200m obwodu
4. SPS – 6 km obwodu (**już na tym etapie cząstki o prędkości 0.994 c**)
5. LHC – 27 km obwodu, próżnia w rurze akceleratora podobna do tej w kosmosie, **kilka tysięcy nadprzewodzących magnesów w temp. -271.3 °C czyli 1.9 K** (najniżej we Wszechświecie!) - chłodzenie ciekłym helem

LHC: Large Hadron Collider
 SPS: Super Proton Synchrotron
 AD: Antiproton Decelerator
 ISOLDE: Isotope Separator OnLine DEvice
 PSB: Proton Synchrotron Booster
 PS: Proton Synchrotron
 LINAC: LINear ACcelerator
 LEIR: Low Energy Ion Ring
 CNGS: Cern Neutrinos to Gran Sasso

Tunel akceleratora SPS

Tunel akceleratora LHC

(instalacja magnesów i sam magnes nadprzewodzący)

cząstki (wiązki) będą poruszać się wzdłuż tunelu (27 km) w próżniowych rurach; rury otaczane są przez magnesy nadprzewodzące do utrzymania cząstek na kolistym torze

Koszt samego LHC około 3 miliardów CHF
magnesy pracujące w temp. 1.9 K i
wytworzące pole 8.33 T (!)

Ciekawostki o LHC

- Żeby uzyskać silne pole magnetyczne magnesy nadprzewodzące trzeba chłodzić – wykorzystuje się **60 ton nadciekłego helu**
- **Cząstki poruszają się z prędkością** bliską c czyli 300 000 km/s (wiązki protonów rozpędzane do prędkości **0.999999991 c**)
- LHC będzie zderzać zarówno p+p jak i Pb+Pb
- W akceleratorze może zachodzić **600 mln zderzeń p+p w ciągu sekundy**, protony które nie zderzyły się mogą krążyć dalej wciąż mając szanse na zderzenie
- **Energia krążących w tunelu protonów** będzie **porównywalna do energii 400-tonowego pociągu TGV jadącego z prędkością ponad 200 km/h** (uwaga: mimo że atomy wodoru z których uzyskano krążące protony w normalnych warunkach zajęłyby kostkę o boku 0.2 mm)
- **Energia w pojedynczym zderzeniu p+p będzie 14 TeV** (7+7) czyli porównywalne do zderzenia dwóch lecących szybko komarów lub delikatne klaśnięcie dłoni (uwaga: ale energia jest bardzo “skoncentrowana” - w miliardy razy mniejszym obszarze więc znacznie poważniejsze skutki zderzenia, por. uderzenia dłonią w dłoń a dłonią w szpilkę)
- **protony będą okrążać tunel (27 km obwodu) około 11 tysięcy razy na sekundę**
- **pobór energii w LHC (120 MW)** – jedynie kilka razy mniejszy od elektryczności zużywanej przez województwo mazowieckie

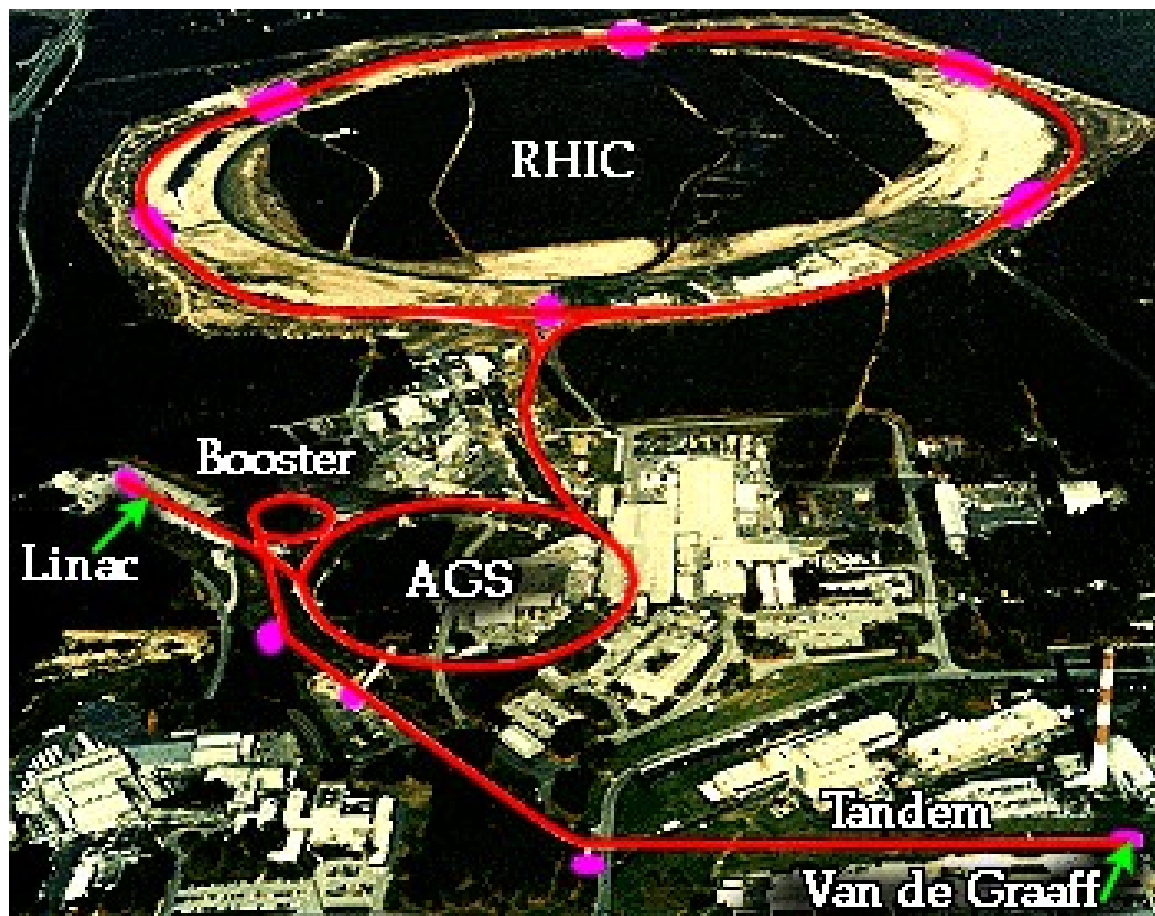

Laboratorium BNL (USA)

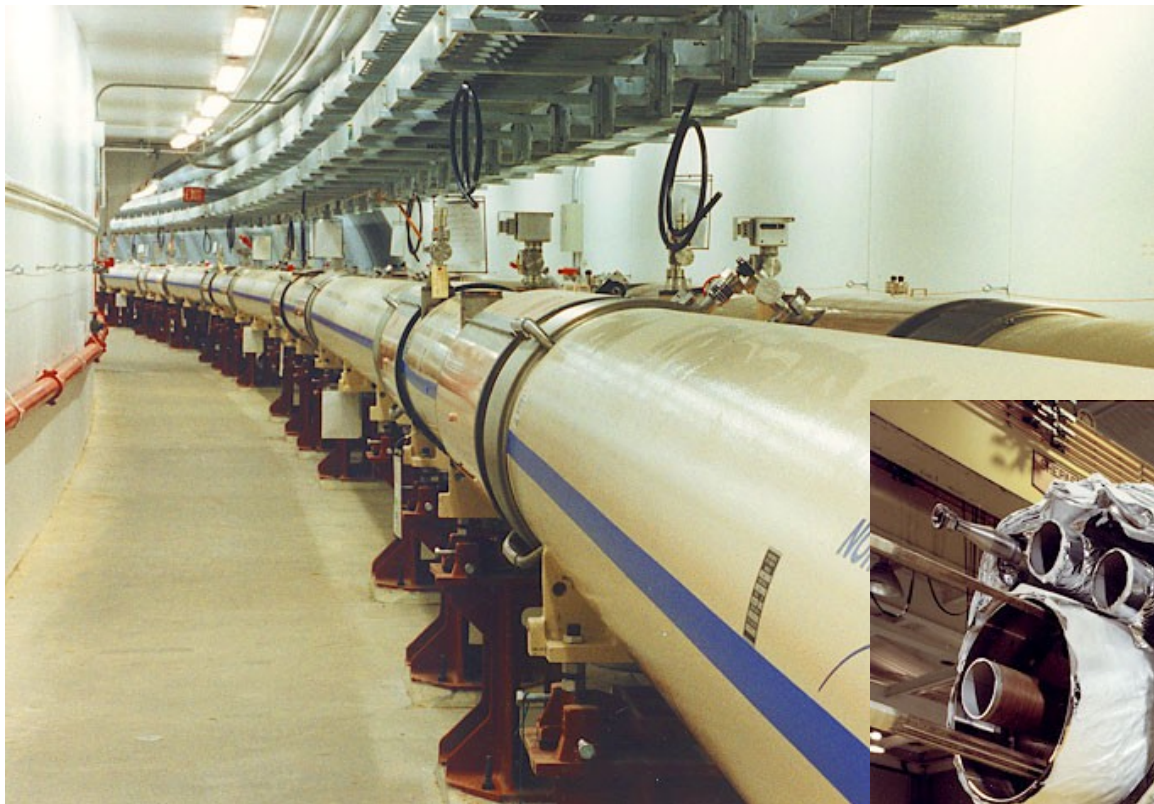
Schemat akceleratorów w BNL

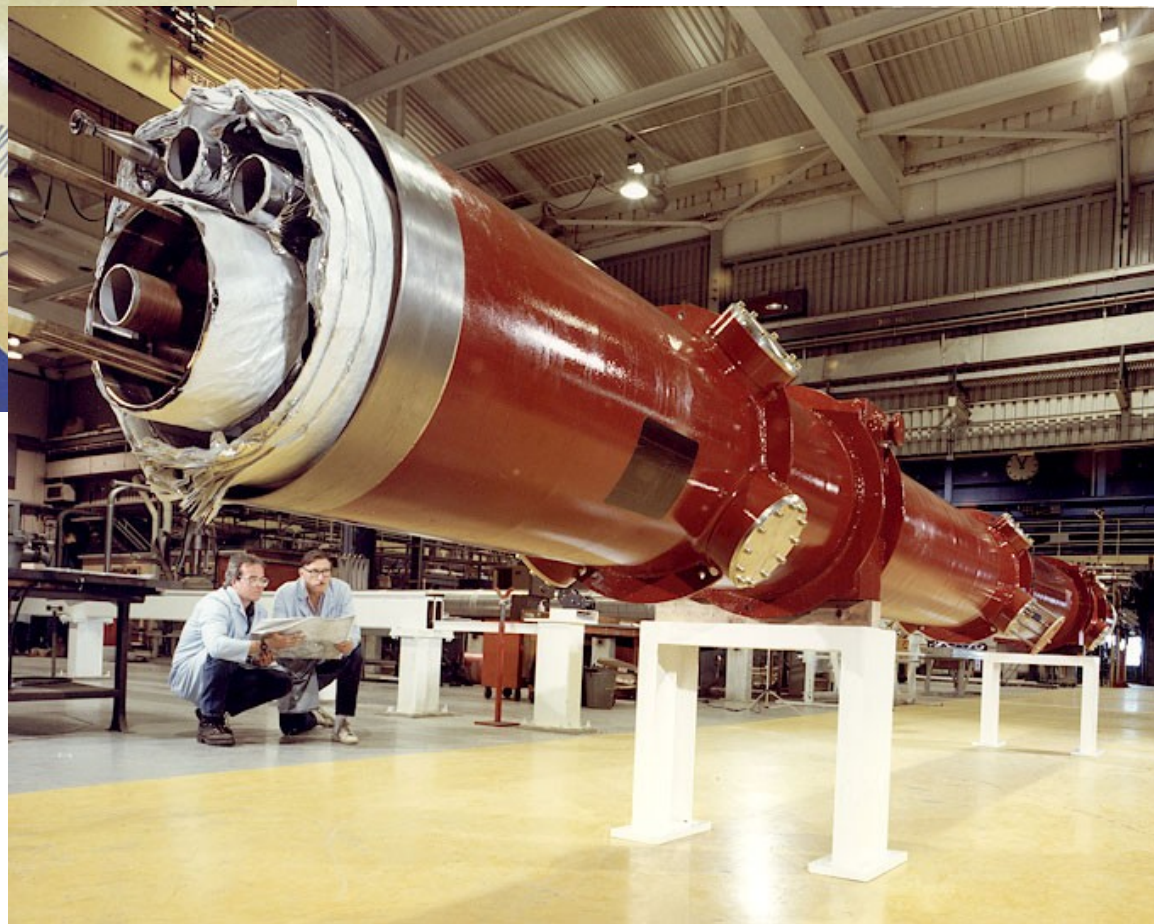
Etapy przyspieszania cząstek:

- 1a. Linac – 145m (przyspiesza protony do 0.2 GeV)
- 1b. Generator Van de Graaff'a – wytwarza ciężkie jony
2. Booster – 50m średnicy
3. AGS – 250m średnicy (przyspiesza ciężkie jony do energii całkowitej 11-15 GeV)
4. pierścień RHIC – 3.8 km obwodu

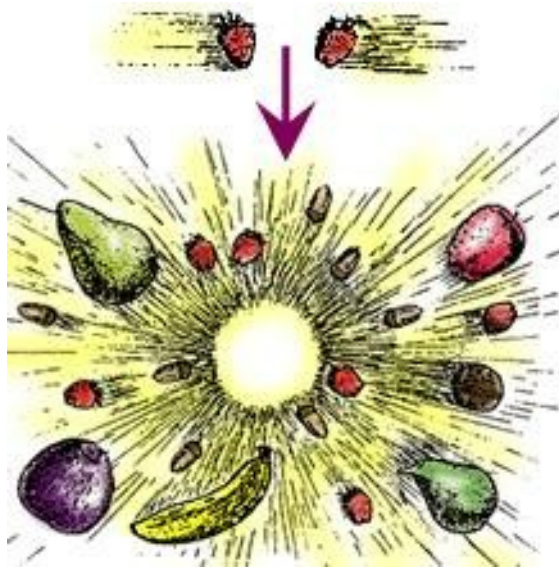
Tunel akceleratora RHIC

w akceleratorze RHIC
przyspieszane są dwie wiązki
jąder złota w przeciwnych
kierunkach (dwie rury
akceleratora, rys. górny)

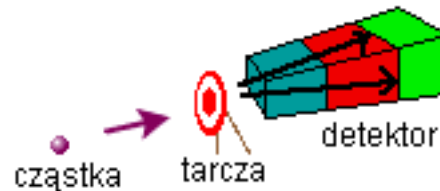

← Po zderzeniu wyprodukowane cząstki “rozpryskują się” w różnych kierunkach

Typy detektorów (detekcja jest w tych obszarach, gdzie spodziewany jest “deszcz” cząstek, powstałych w wyniku analizowanego zderzenia)

1. do eksperymentów ze stacjonarną tarczą
(produkcja do przodu)

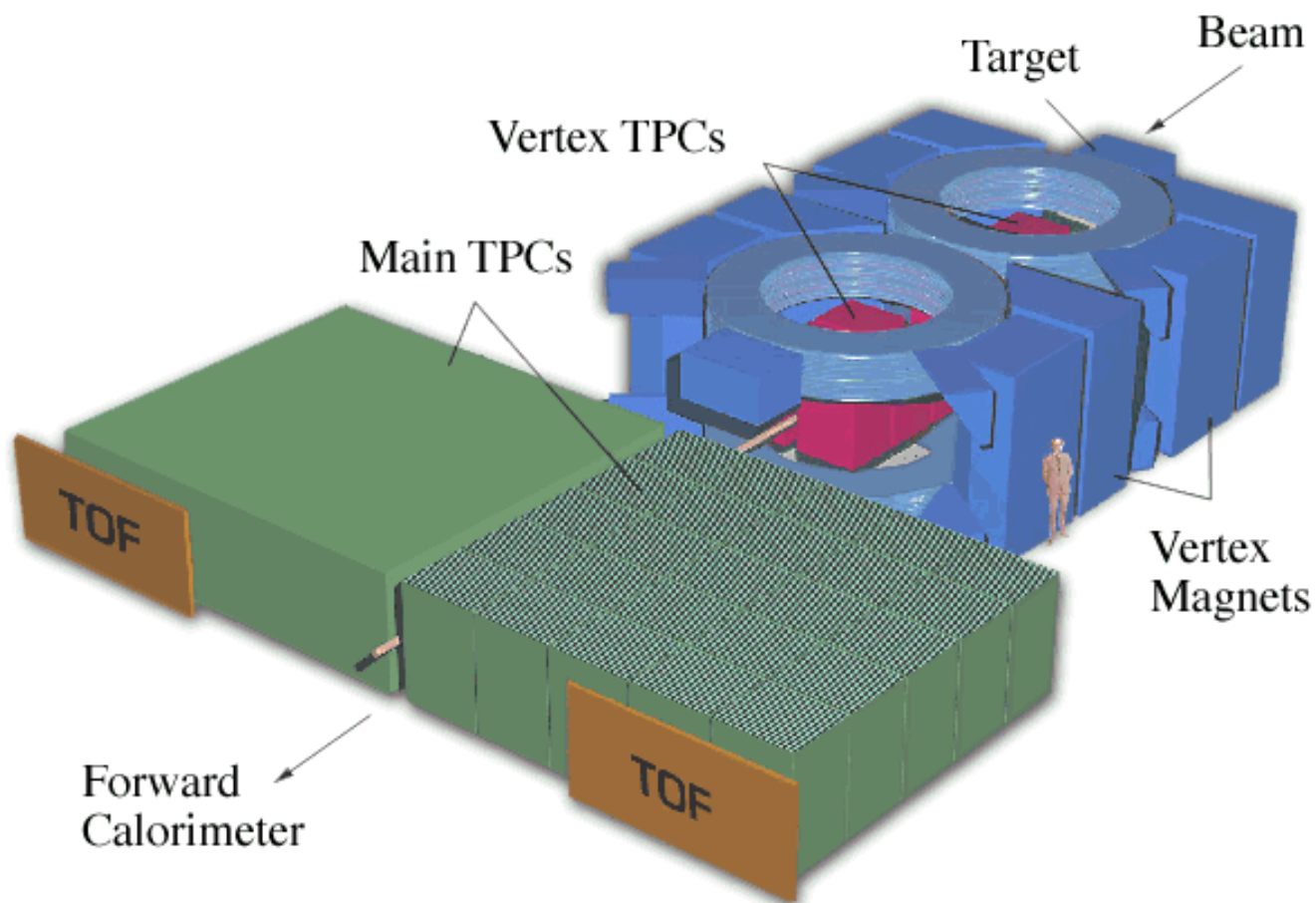

2. do eksperymentów z wiązkami przeciwbieżnymi
(produkcja we wszystkich kierunkach)

Eksperyment NA49 przy akceleratorze SPS w CERN (Szwajcaria)

Jony przyspieszane do prędkości bliskiej c !
maks. 1500 nowych cząstek

VTPC(1/2) w polu B (maks. 1.5T) oraz MTPC(R/L) - do pomiaru pędu i dE/dx
komory wypełnione gazem

Identyfikacja: dE/dx +pęd lub
czas przelotu (TOF)+pęd

VCAL – do pomiaru
centralności

w chwili obecnej mamy następcę: eksperyment NA61

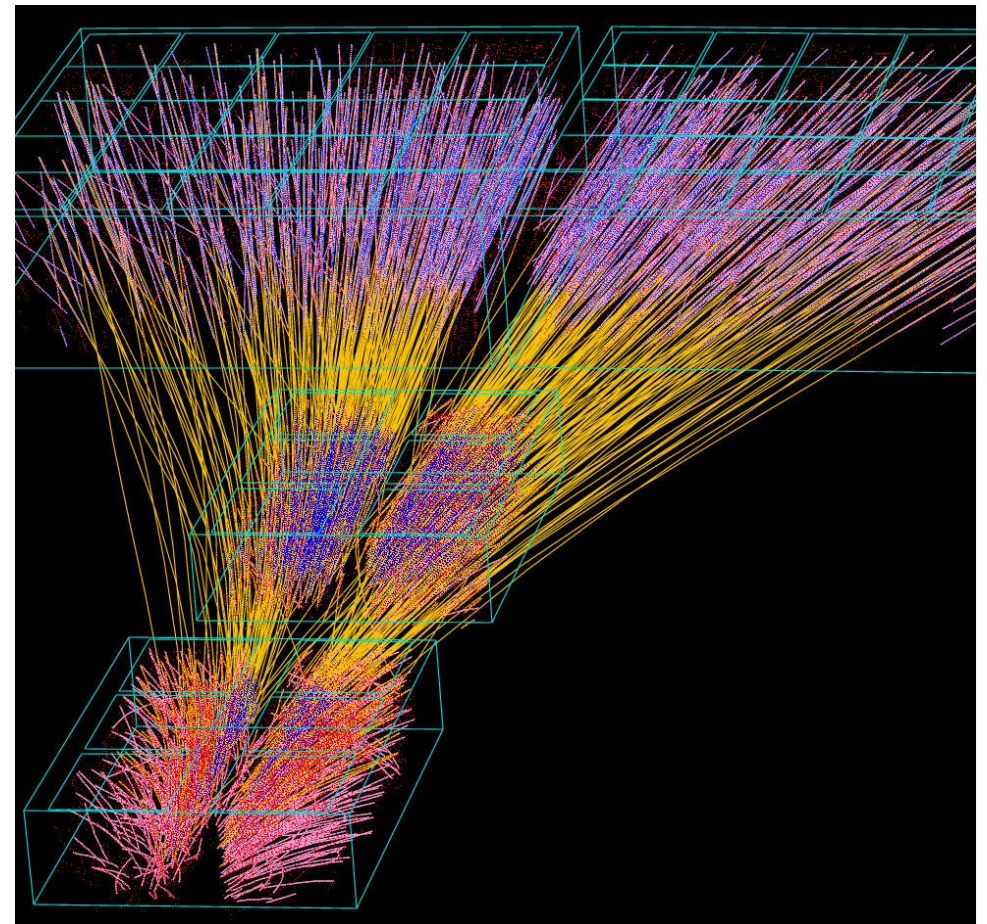
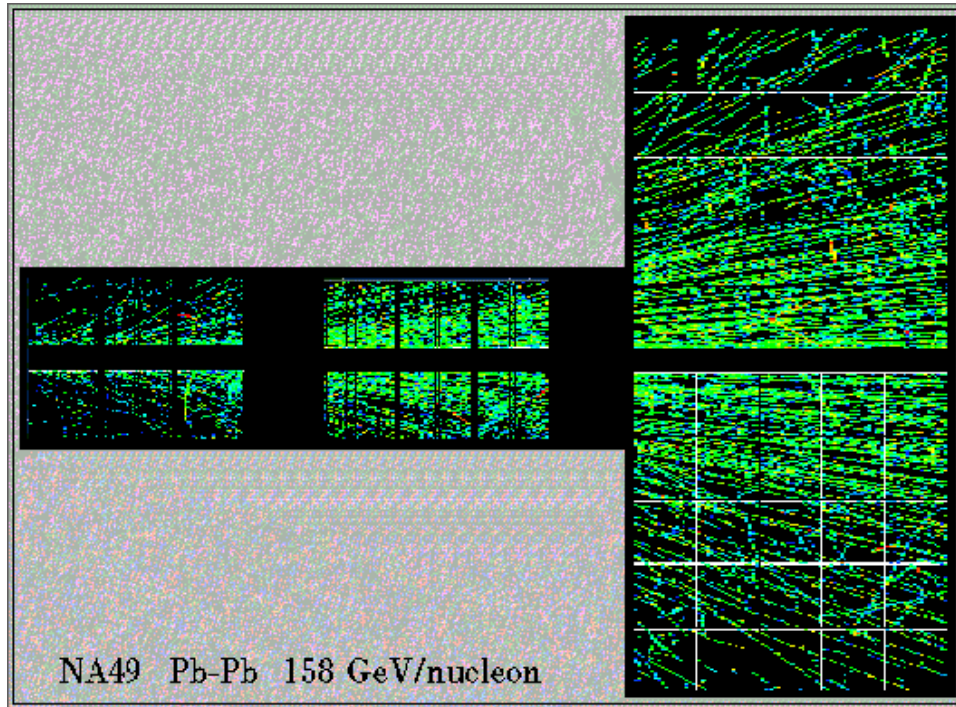

Jak to wygląda w rzeczywistości...

Zderzenie centralne Pb+Pb @ $\sqrt{s_{NN}} = 17.2$ GeV

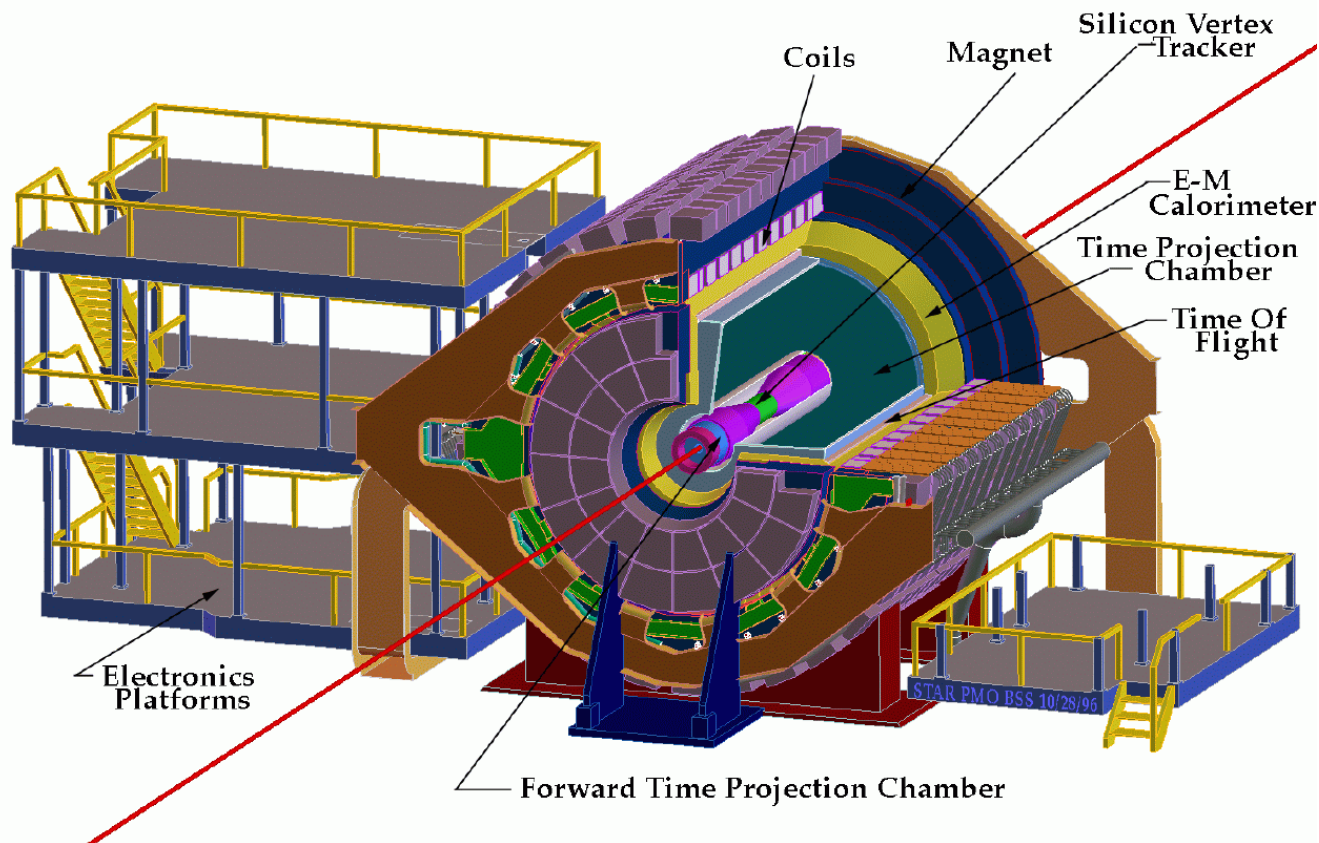

Eksperyment STAR przy akceleratorze RHIC w BNL (USA)

BROOKHAVEN
NATIONAL LABORATORY

STAR Detector

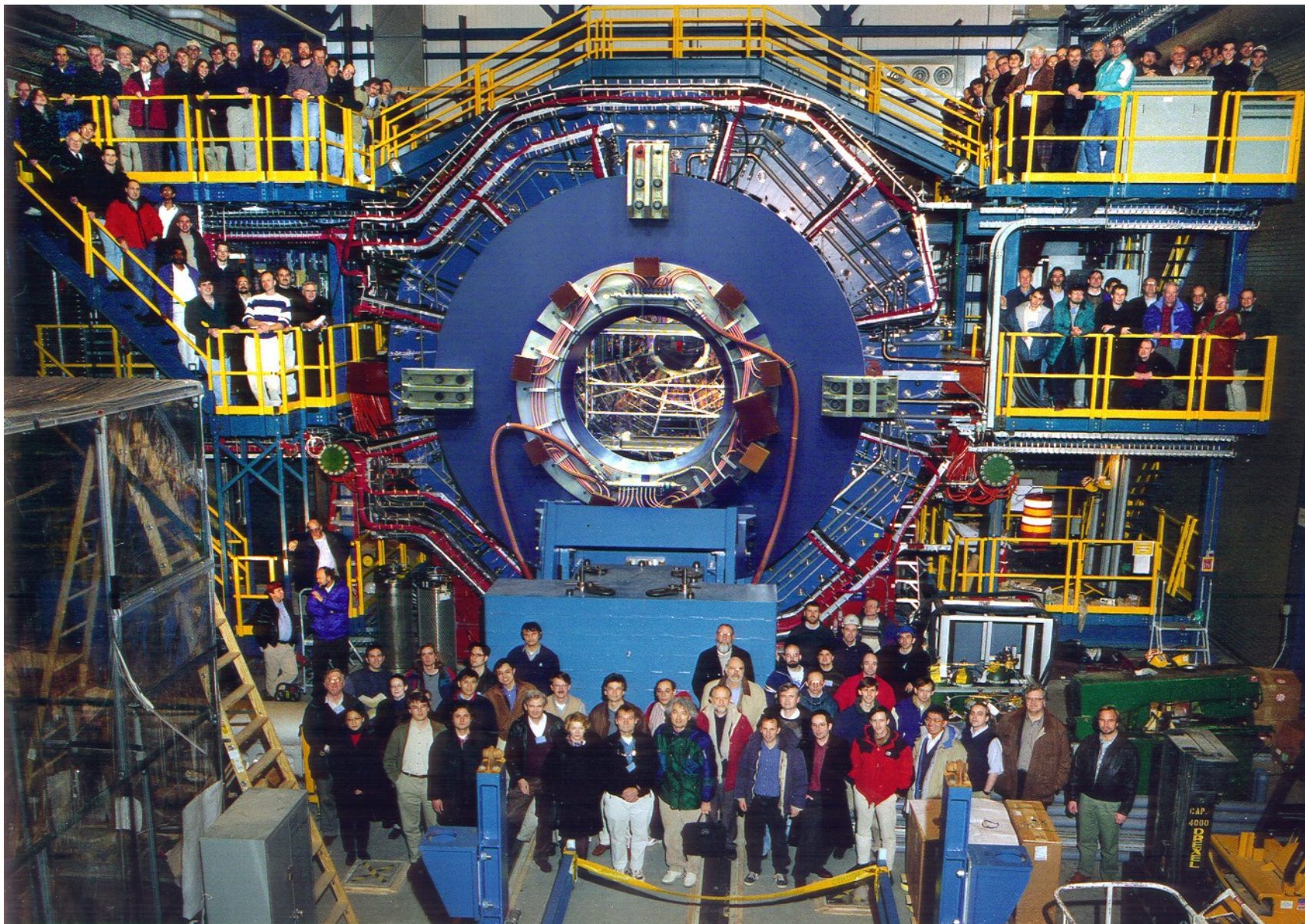
Jony przyspieszane do prędkości bliskiej c !

SVT – b. dokładny pomiar cząstek krótko-życiowych (o czasach życia nawet nieco poniżej 10^{-10} s czyli τ około kilka cm)

TPC w polu B -> do pomiaru pędu i dE/dx
TOF – do pomiaru czasu przelotu
EM Cal. - do pomiaru energii kaskad EM

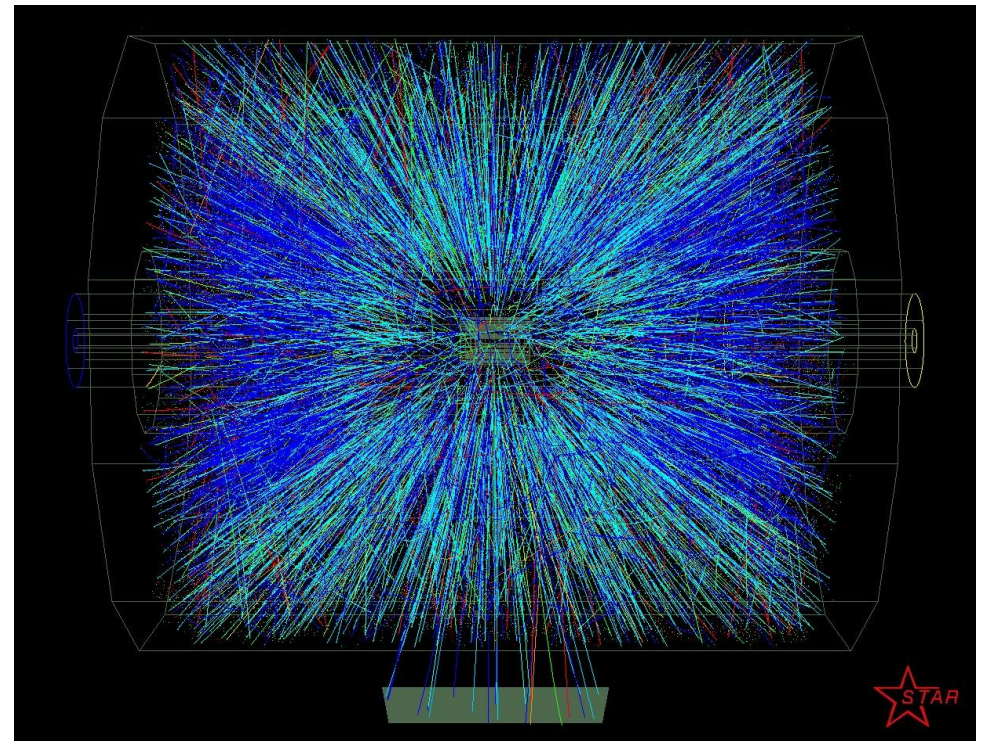
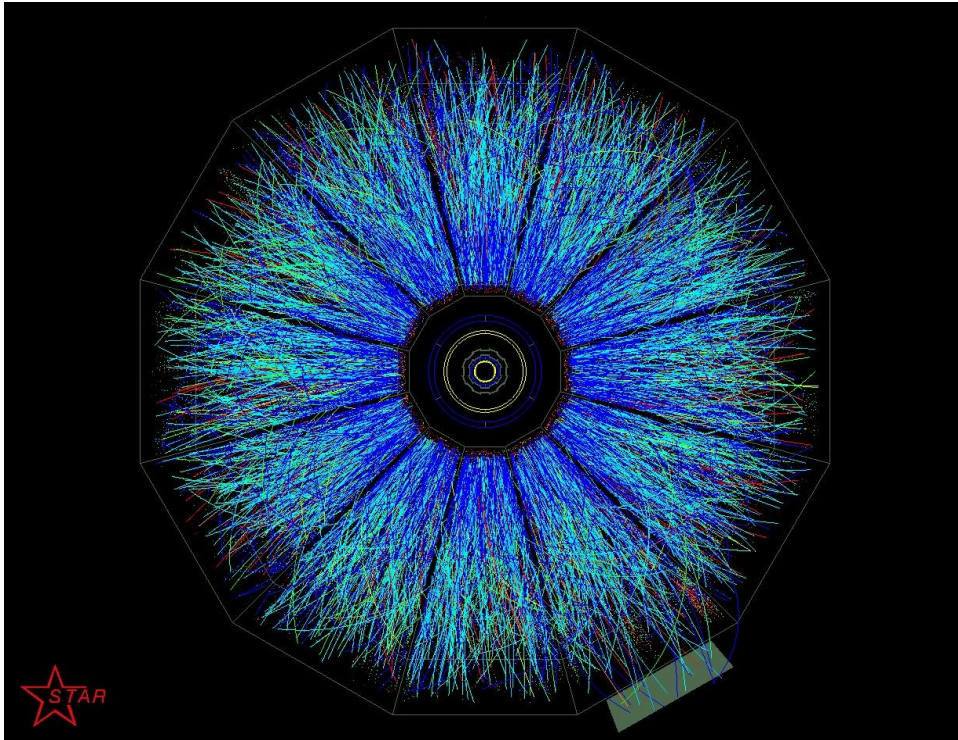

Jak to wygląda w rzeczywistości...

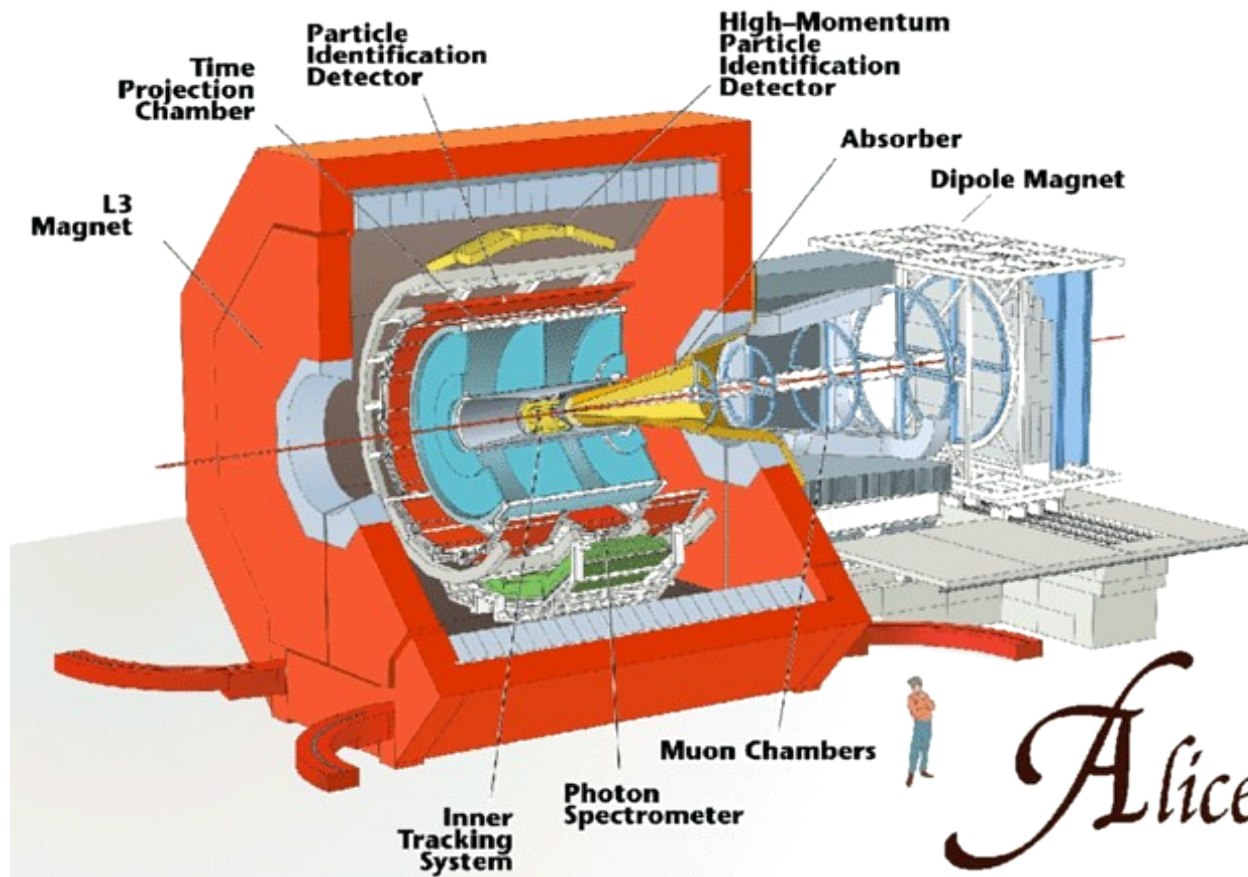
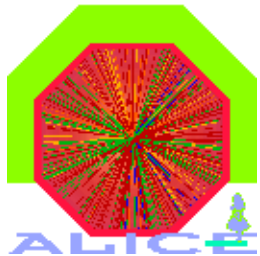

Zderzenie centralne Au+Au @ $\sqrt{s_{NN}} = 200$ GeV

Eksperyment ALICE przy akceleratorze LHC w CERN (Szwajcaria) – planowane $\sqrt{s}_{NN} = 5.5 \text{ TeV}$

Alice

Największy detektor w fizyce jądrowej!

ITS i TPC - “śledzą” tor cząstki naładowanej

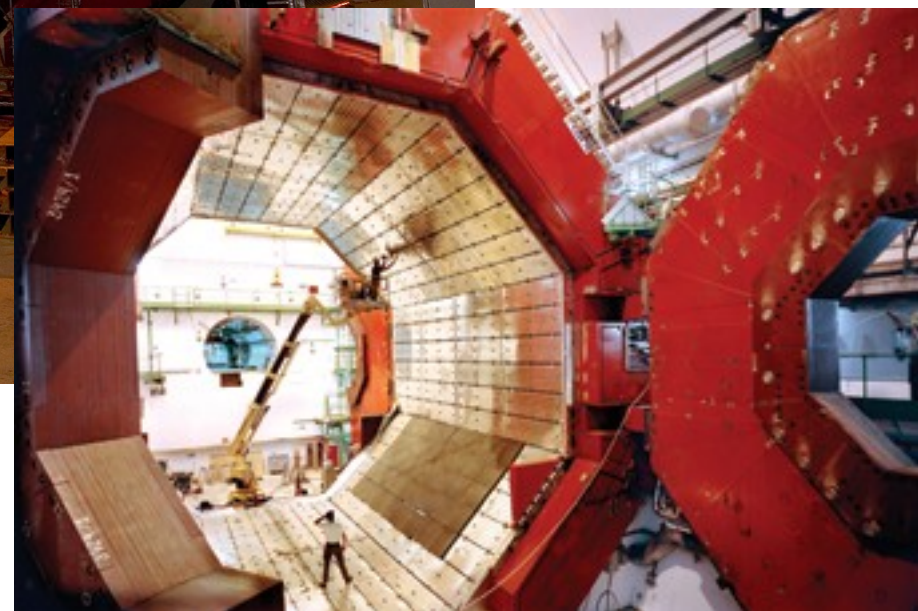
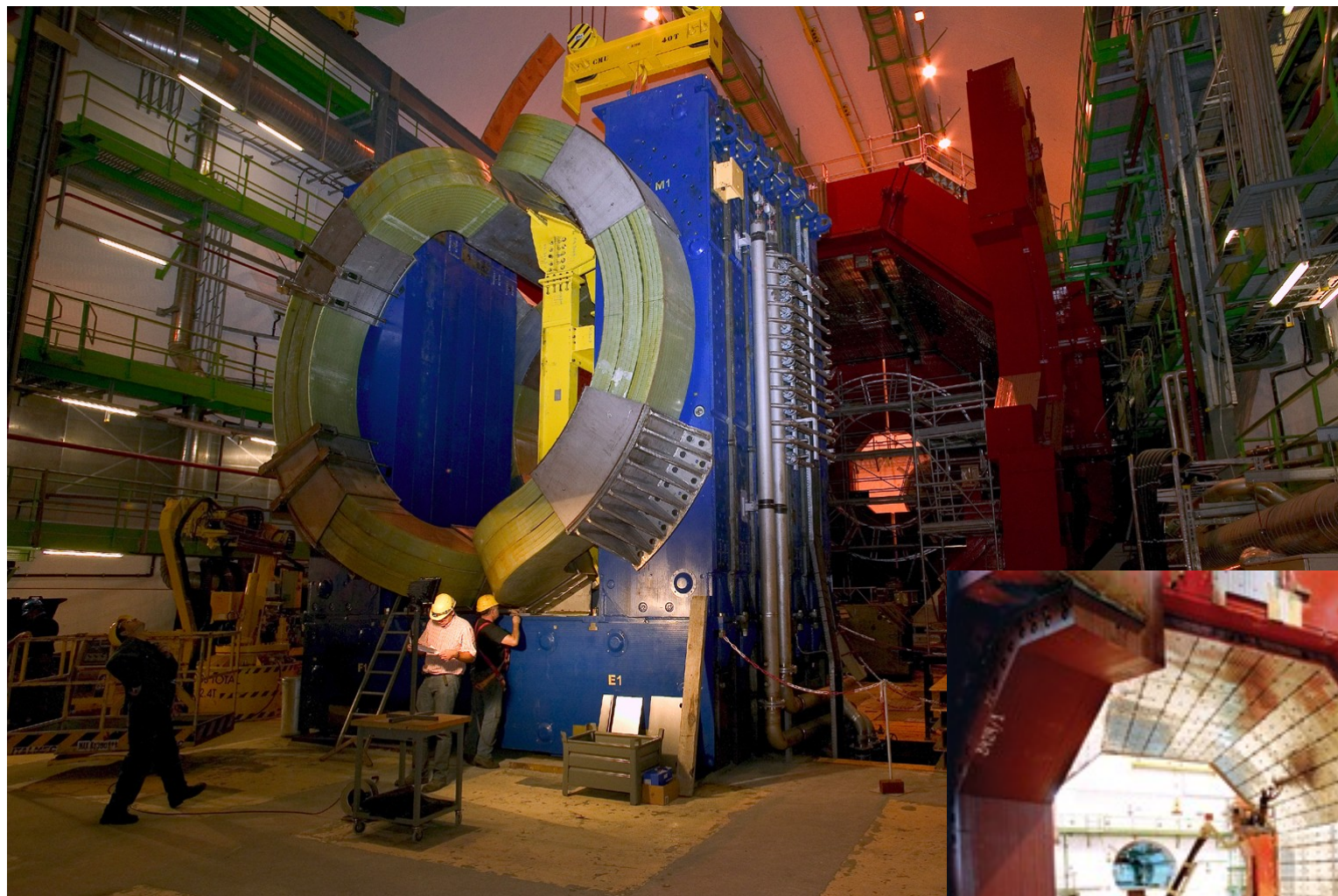
ITS – do pomiaru cząstek krótko-życiowych

TPC – mierzą pęd w polu B i dE/dx w materiale ośrodka (gaz)

spektrometr mionowy (z przodu za absorberem) – tu dolatują jedynie miony i neutrina

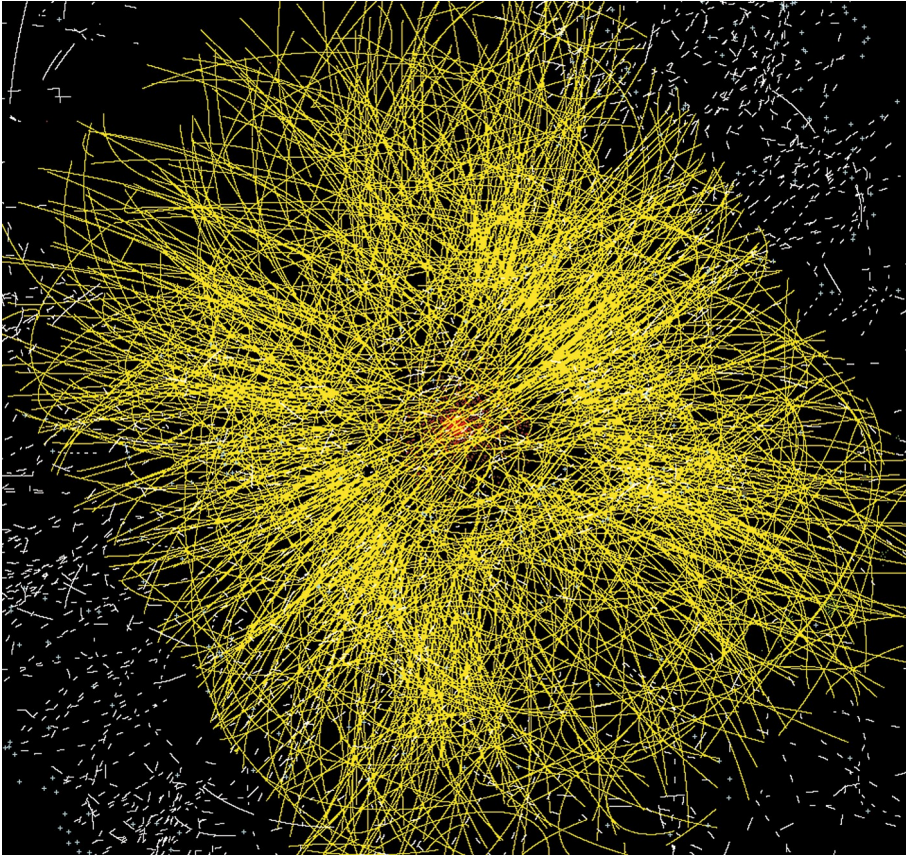
Jak to wygląda w rzeczywistości...

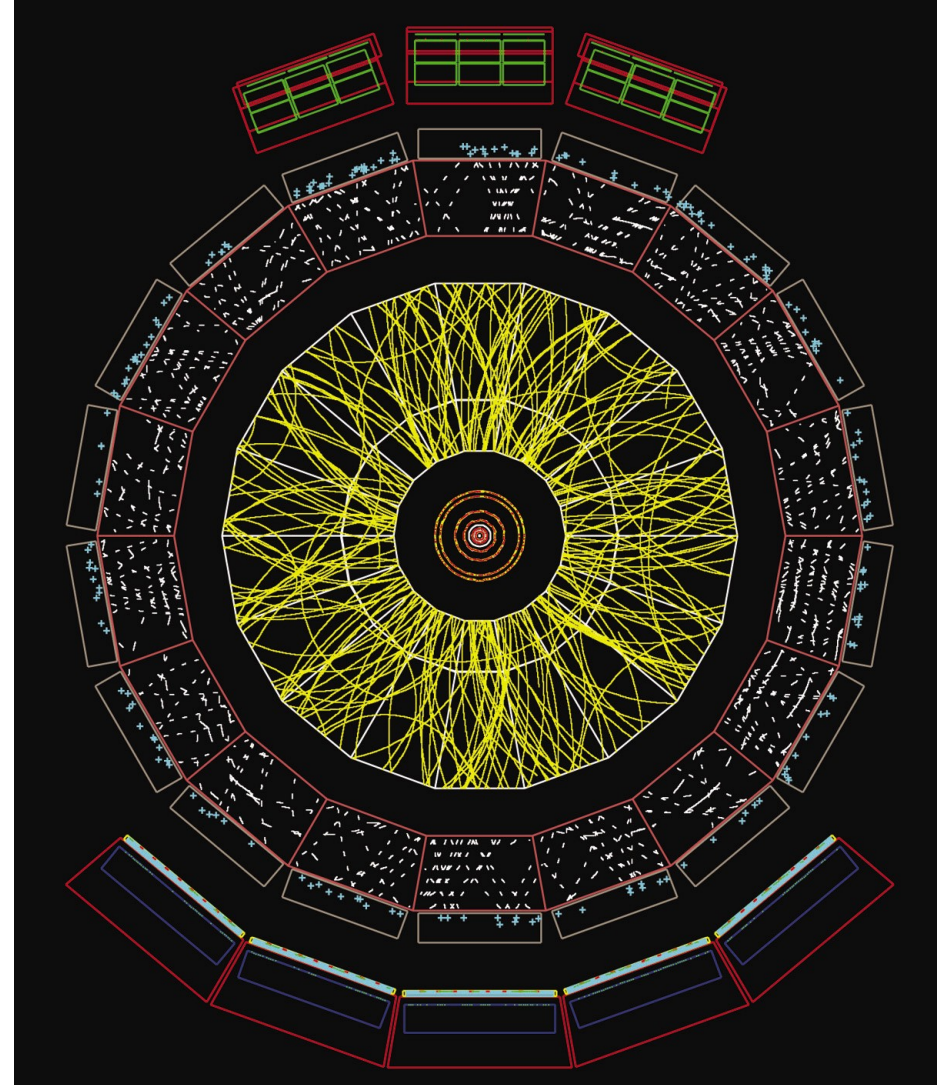
Koszt ALICE to około 150 milionów CHF

Symulacja zderzenia Pb+Pb w detektorze ALICE

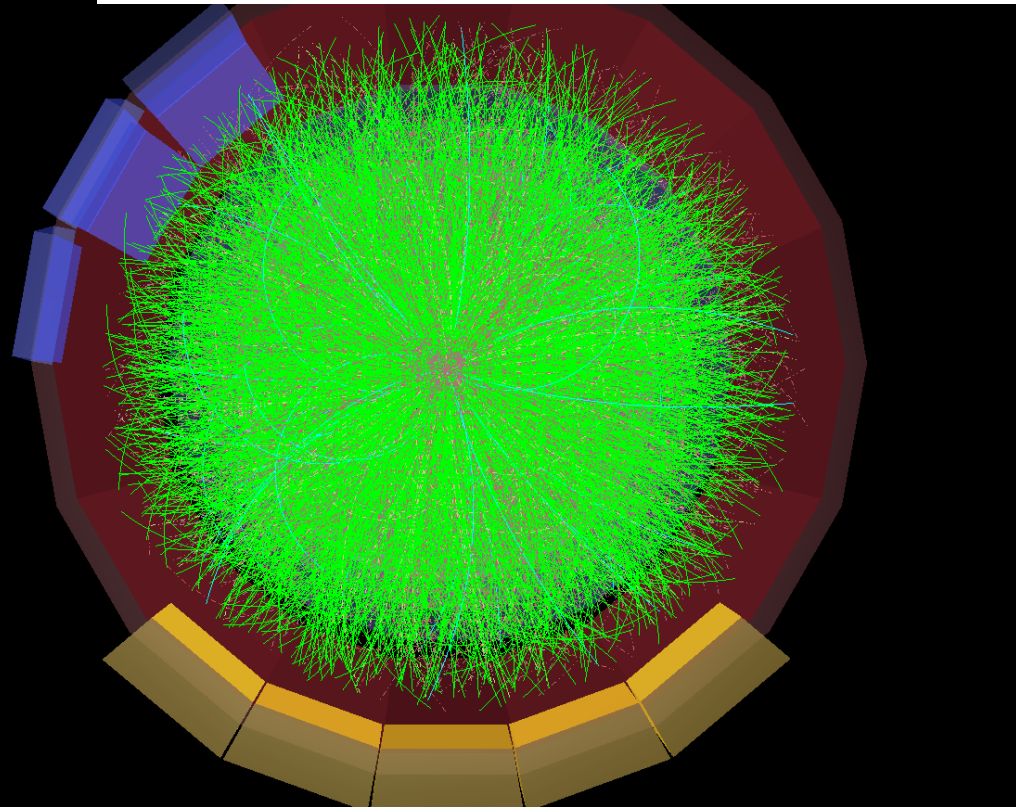
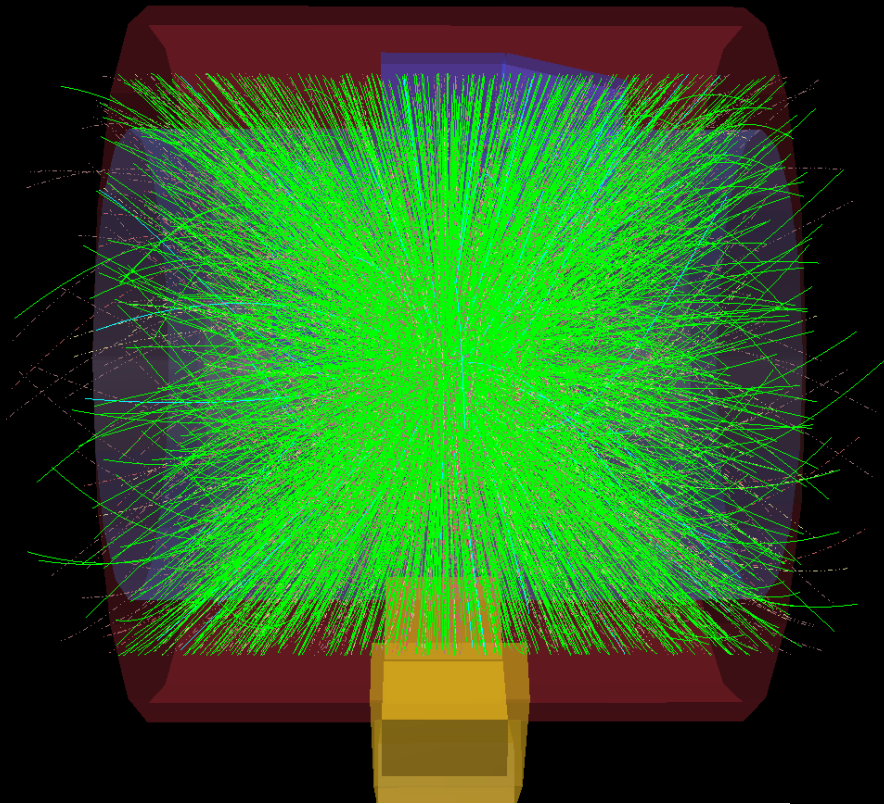
zderzenie peryferyczne; w zderzeniu centralnym przy tych energiach byłaby to jedna wielka żółta plama ze śladów cząstek ...

Symulacja zderzenia Pb+Pb w detektorze ALICE

zderzenie średnio-centralne
(centralność 20-30%)

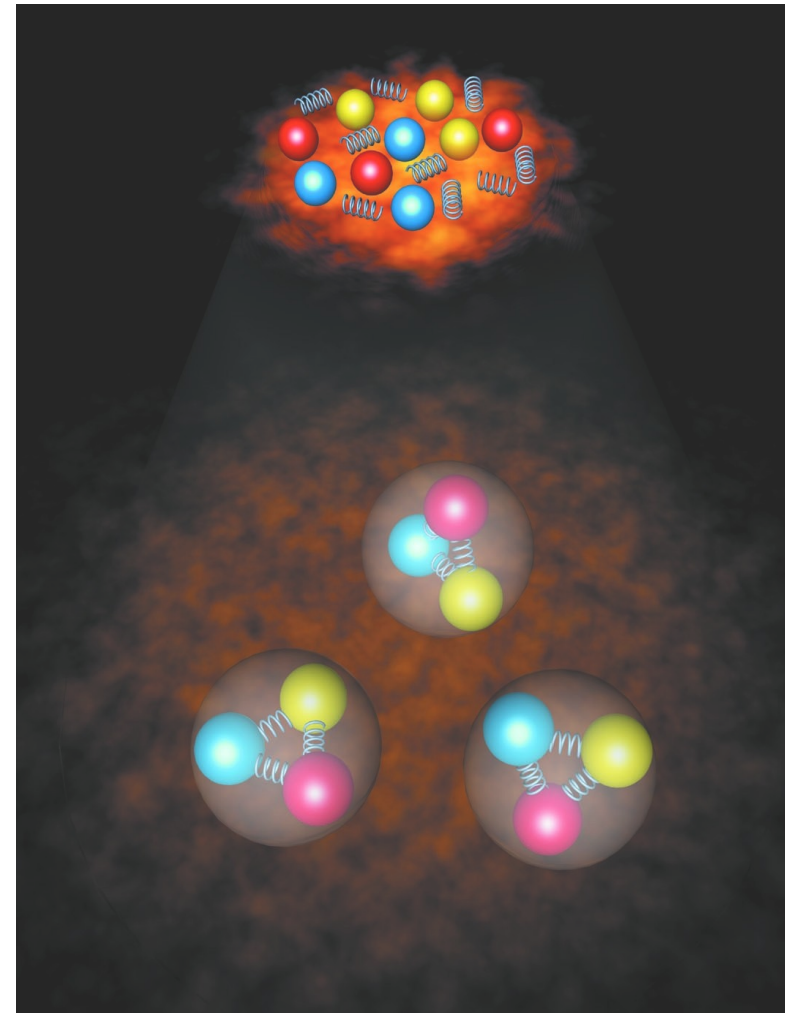

Trochę o kluczowych wynikach czyli skąd wiemy że plazma kwarkowo-gluonowa powstała tuż po zderzeniu ???

Diagram fazowy silnie oddziałującej materii

Fazy wody

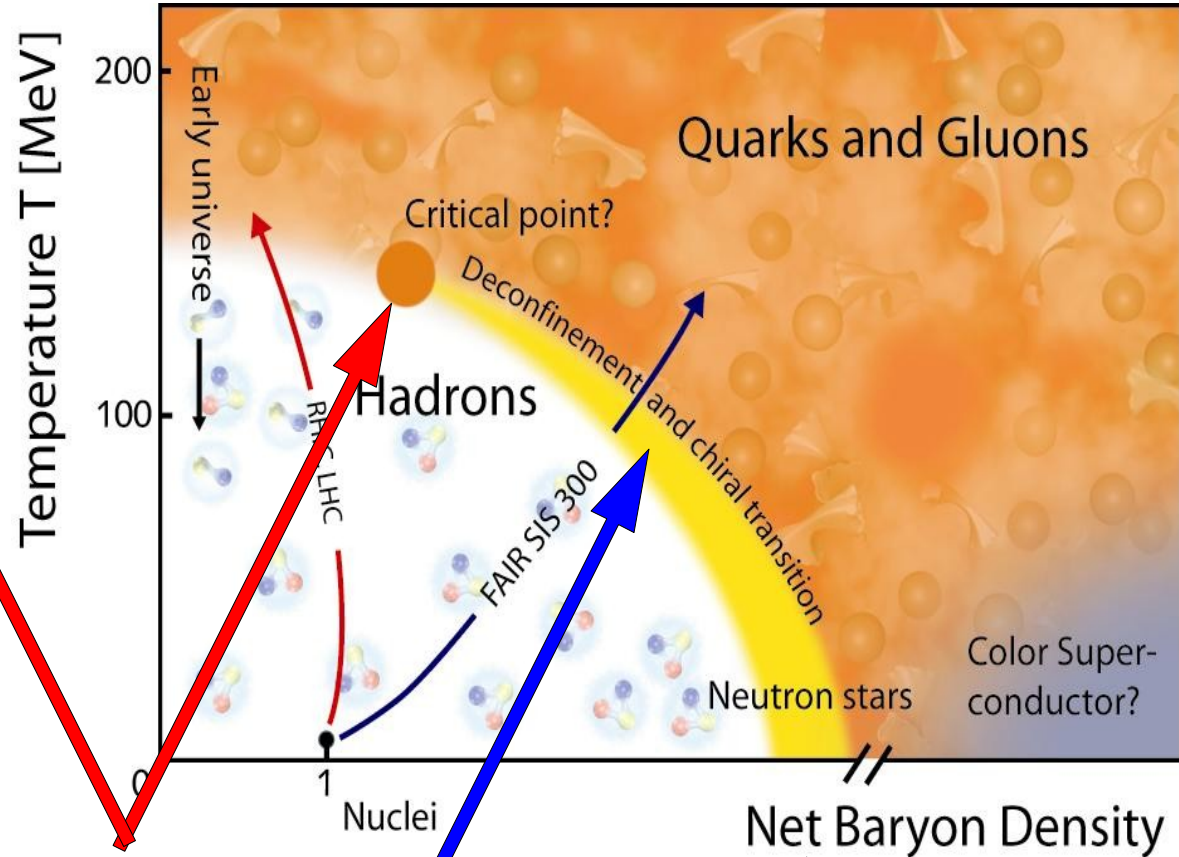
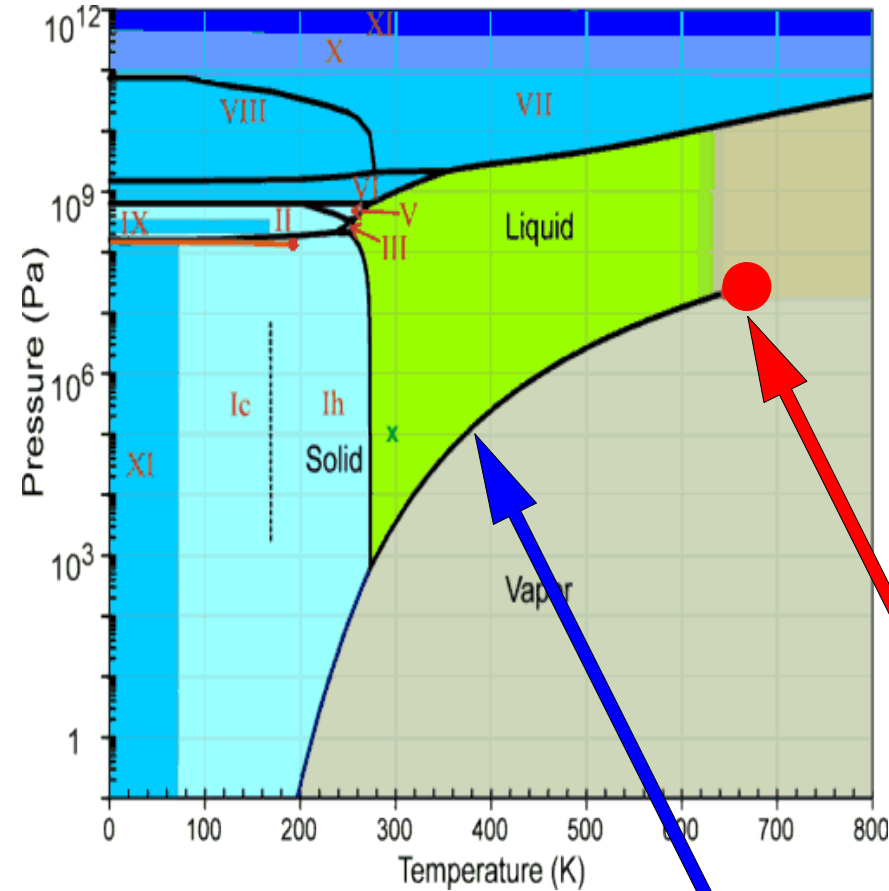
Fazy silnie oddziałującej
materii

**Diagram fazowy dla
wody jest bardzo
dobrze poznany**

ale

**własności przejścia między
gazem hadronowym
a plazmą kwarkowo-gluonową
jeszcze muszą być odkryte**

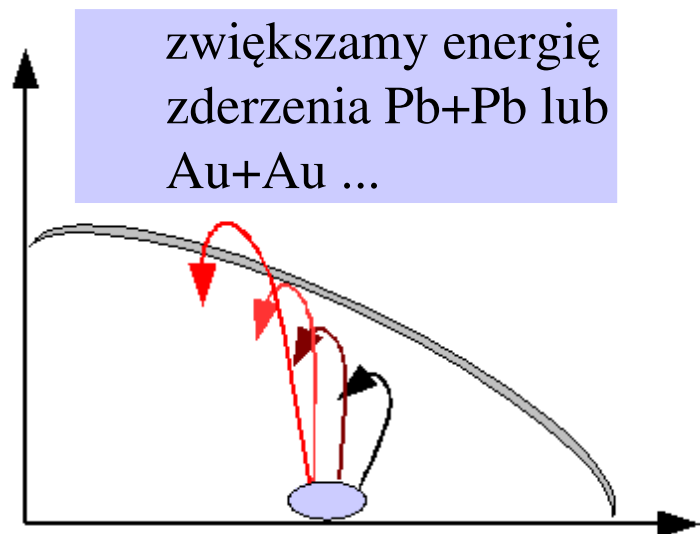
punkt krytyczny
przejście fazowe 1. rodzaju

gwiazdy neutronowe
około $4-10\rho_0$

materia jądrowa gęstość ρ_0 rzędu 10^{14} g/cm^3

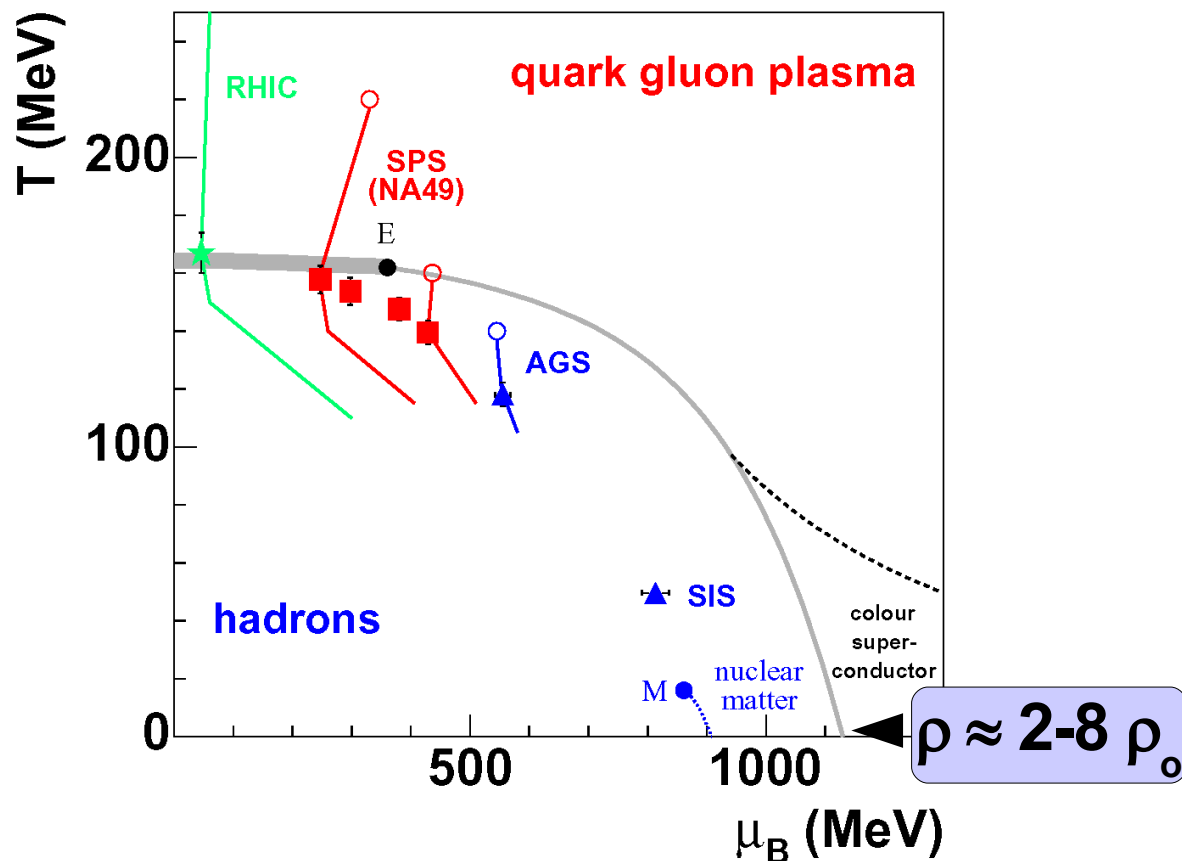
Wzdłuż linii koegzystencji faz
zbliżając się do CEP gęstość
wody spada a pary wzrasta.
W i powyżej punktu krytycznego
(CEP) nie da się odróżnić
wody od pary

Jak poruszać się po diagramie fazowym
jak przekroczyć granicę przejścia fazowego

...i zbliżamy się do granicy przejścia fazowego

Barionowy potencjał chemiczny (μ_B) –
zmienna termodynamiczna mówi o tym jak zmieni
się energia układu jeśli zabierzemy (dodamy) jeden
barion

normalne jądra atomowe (materia jądrowa): dla $T=0$ MeV $\mu_B \approx m_N = 940$ MeV

a dla $\mu_B = 0 \Leftrightarrow \rho_B = 0$

Prawy rysunek:

otwarte kółka - hipotetyczne(!) lub prawie hip. punkty osiągnane tuż po zderzeniu (w QGP)

zamknięte punkty – punkty gdy ustają oddział. nieelastyczne między wyprod. cząstkami

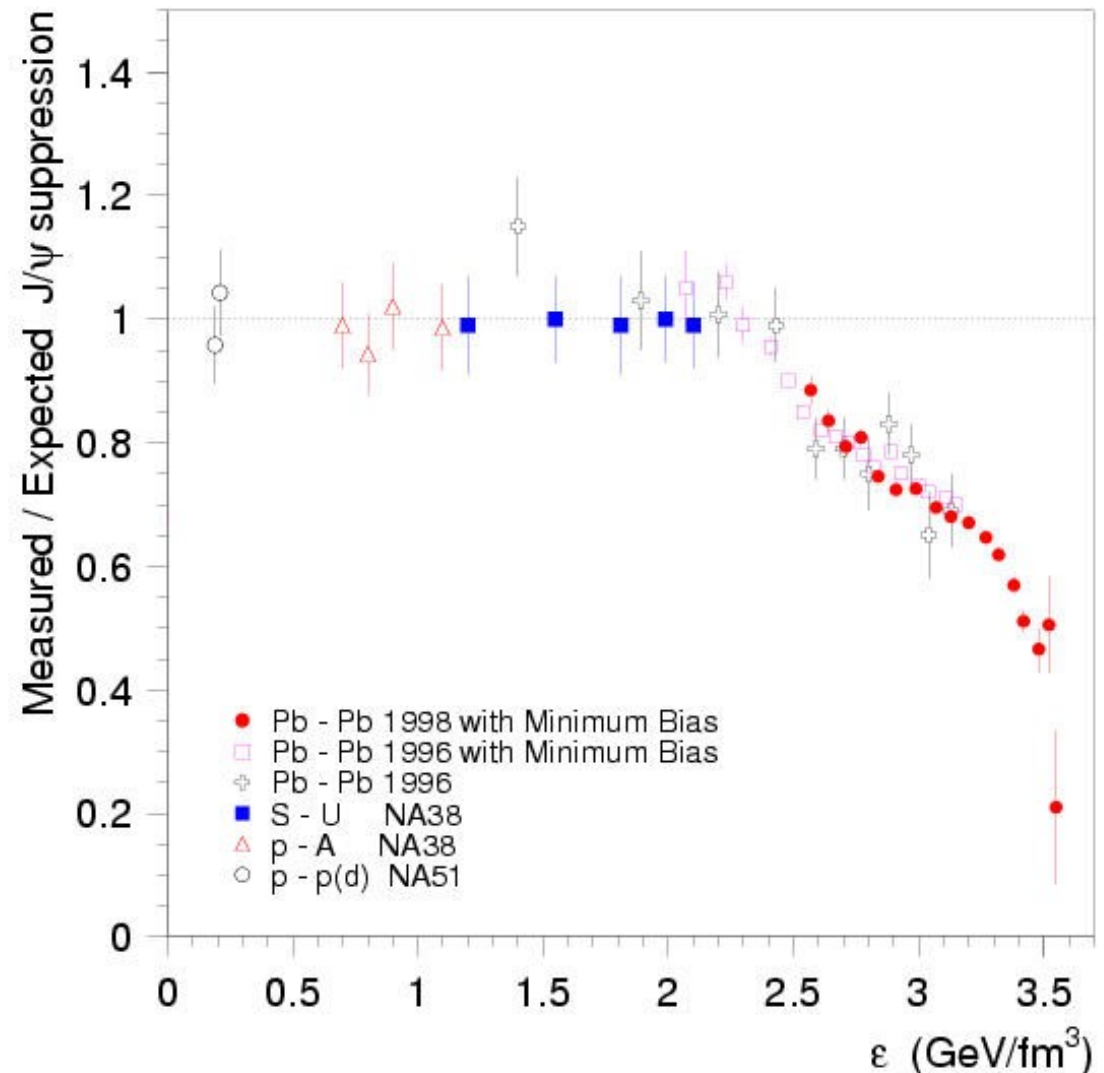
końce krzywych – punkty gdy ustają oddział. elastyczne między wyprod. cząstkami

Produkcja cząstki J/Ψ czyli mezonu zawierającego kwark c oraz anty_c

Przewidziano teoretycznie że przejście fazowe do QGP powoduje tłumienie produkcji cząstki J/Ψ - utworzona para (c anty-c) nie może “przetrwać” w środowisku QGP

lekke systemy p+p, p+A, S+U – nie produkuje się QGP, ciężkie systemy np. Pb+Pb i centralne zderzenia (duża gęstość energii) – produkcja QGP

Produkcja kaonów (mezon K) oraz pionów (mezon π)

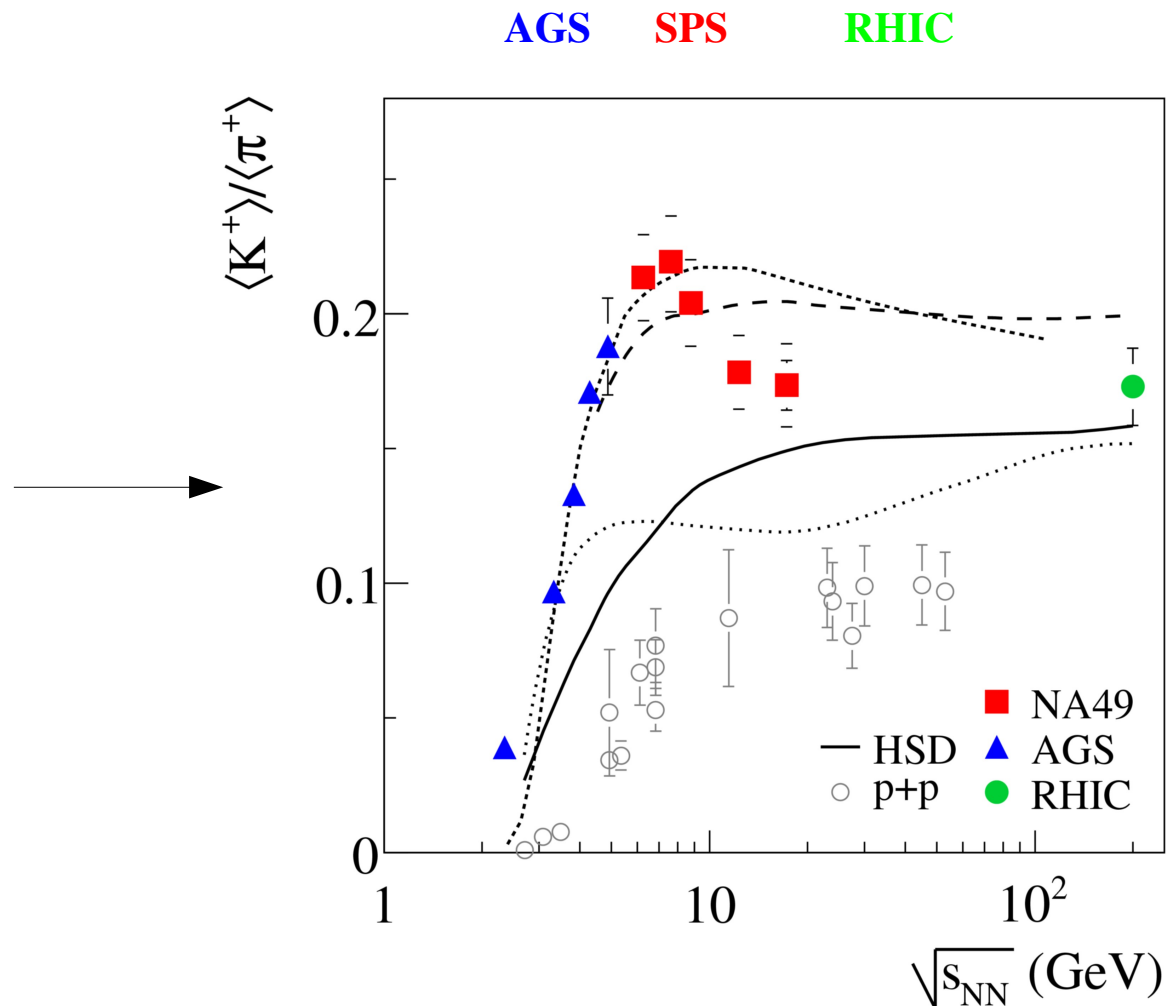
Przy jakiej dokładnie energii następuje przejście fazowe?

Stosunek produkcji kaonów (zawierają kwark 's') do pionów w funkcji energii zderzenia

Średnia liczba kaonów w pojedynczym zderzeniu do średniej liczby pionów na zderzenie

Taki kształt (ilościowo i jakościowo) przewidziano teoretycznie kilka lat temu!!!

Tylko model z produkcją QGP tuż po zderzeniu potrafi zadowalająco wyjaśnić takie zachowanie ! (patrz następna strona)

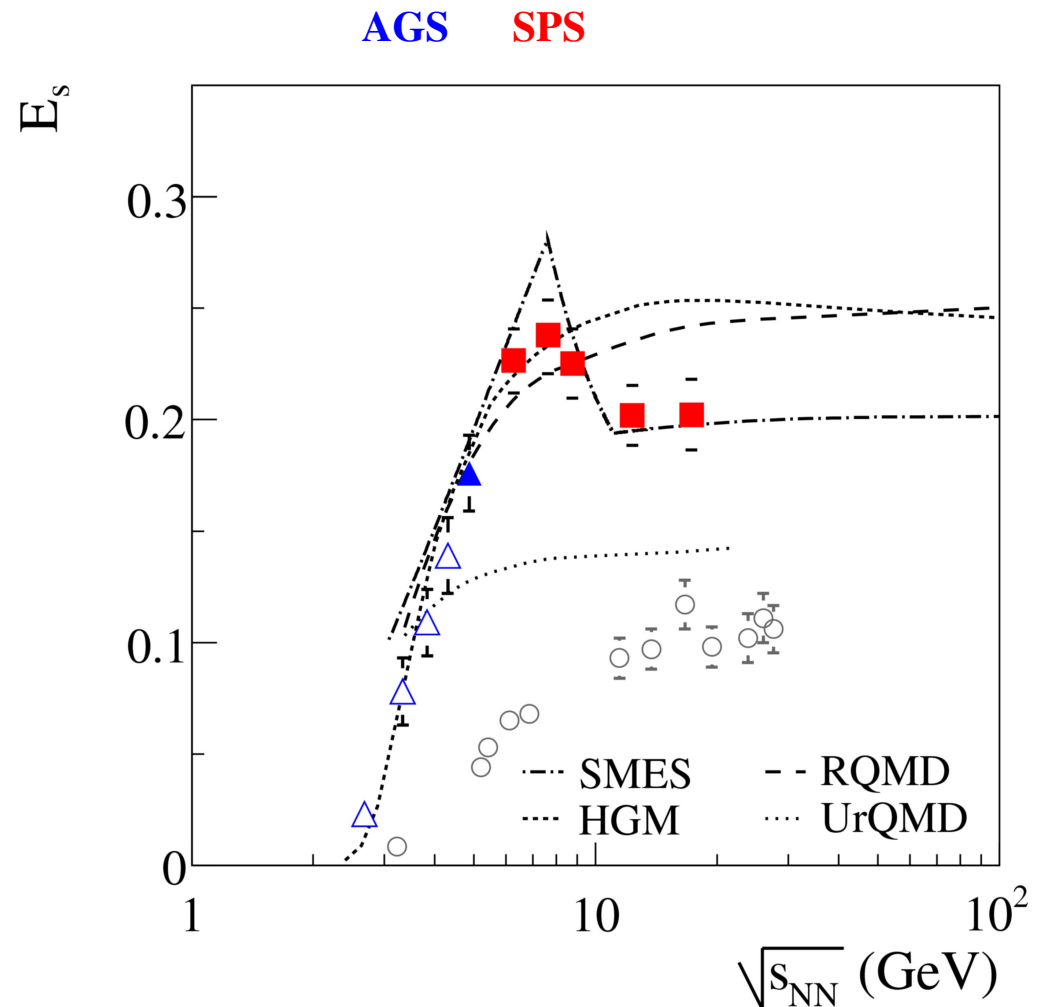

Produkcja kaonów (mezon K), pionów (mezon π) oraz lambd (Λ również zawierają kwark 's')

$$E_s = (\langle \Lambda \rangle + \langle K + \bar{K} \rangle) / \langle \pi \rangle$$

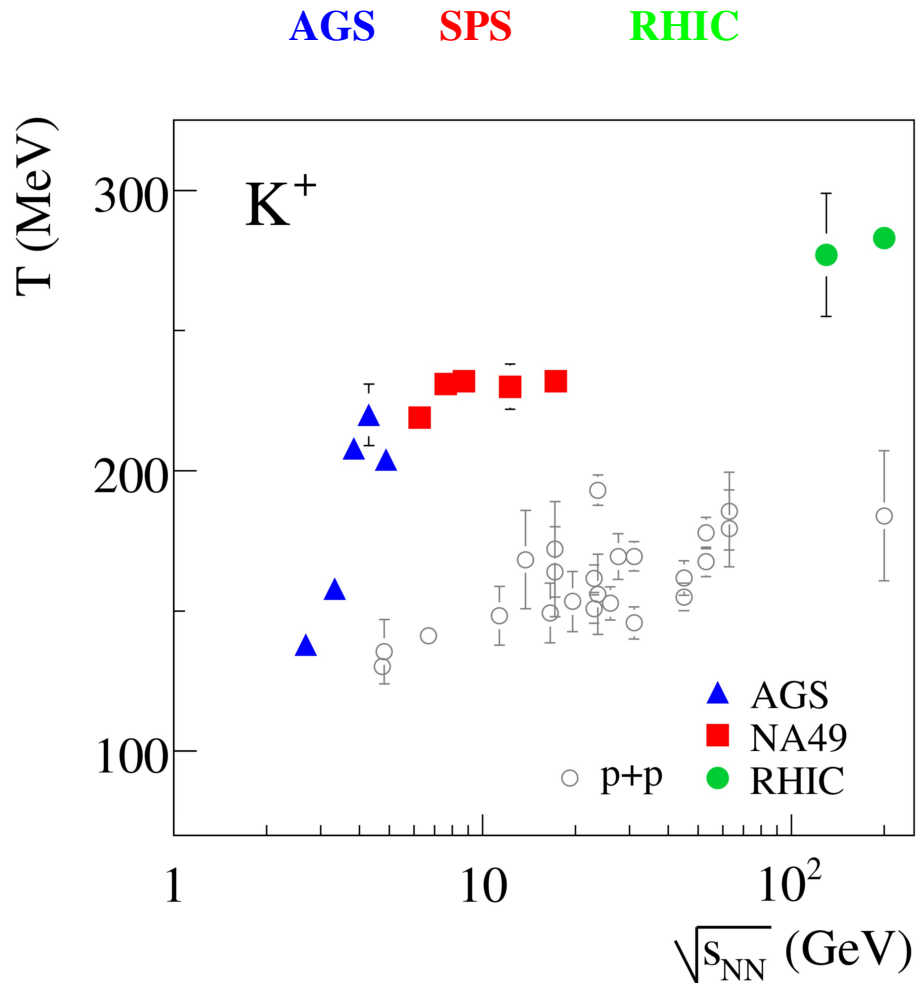
Tylko model SMES z produkcją QGP tuż po zderzeniu (dla energii zderzenia w środku masy powyżej 7 GeV na parę nukleonów) **potrafią zadowalająco wyjaśnić takie zachowanie !**

Do przewidywań użyto Statistical **Model of the Early Stage** (SMES) z przejściem fazowym dla energii w środku masy = 7 GeV na parę nukleonów

Temperatury źródła cząstek produkowanych w zderzeniu Pb+Pb lub Au+Au

Lewy: temperatura źródła emitującego cząstki

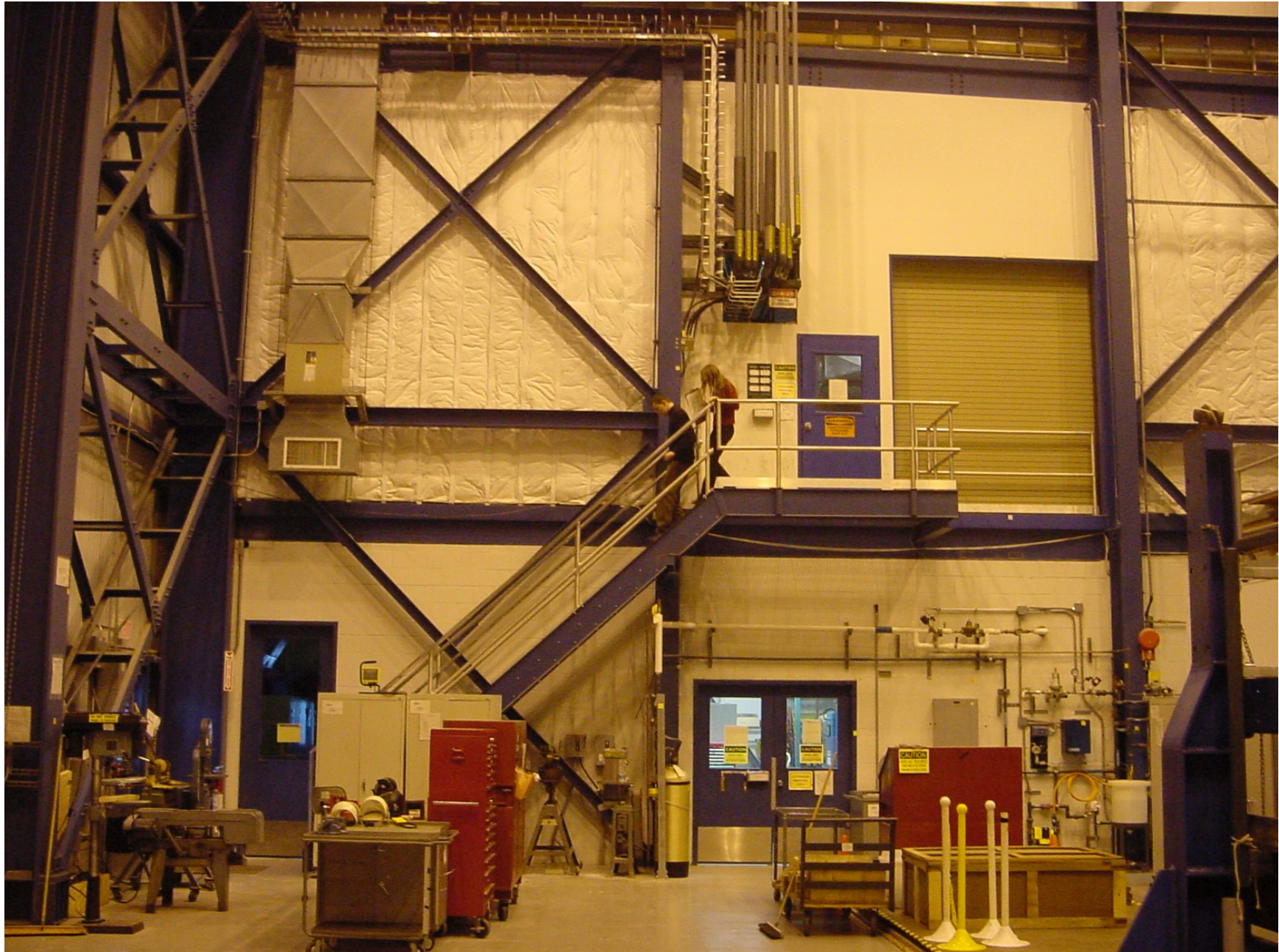
Nasz wkład we wszystkie omówione eksperymenty jest bardzo istotny...

STAR

w trakcie zbierania danych

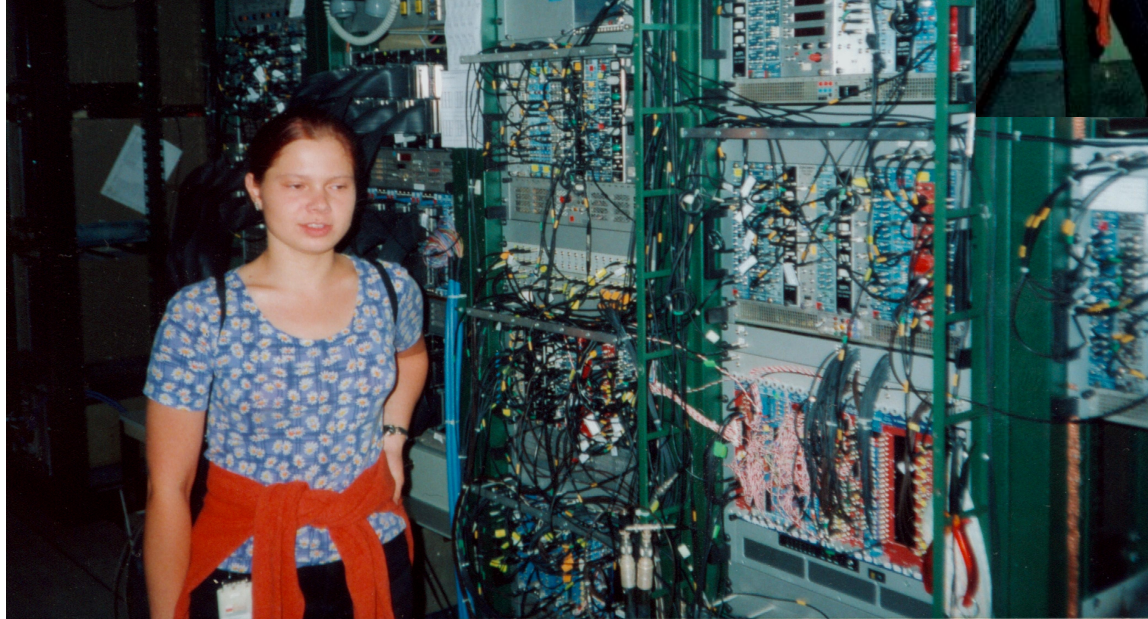

NA49

Pylos, Grecja
European (CERN-JINR)
School of High Energy
Physics

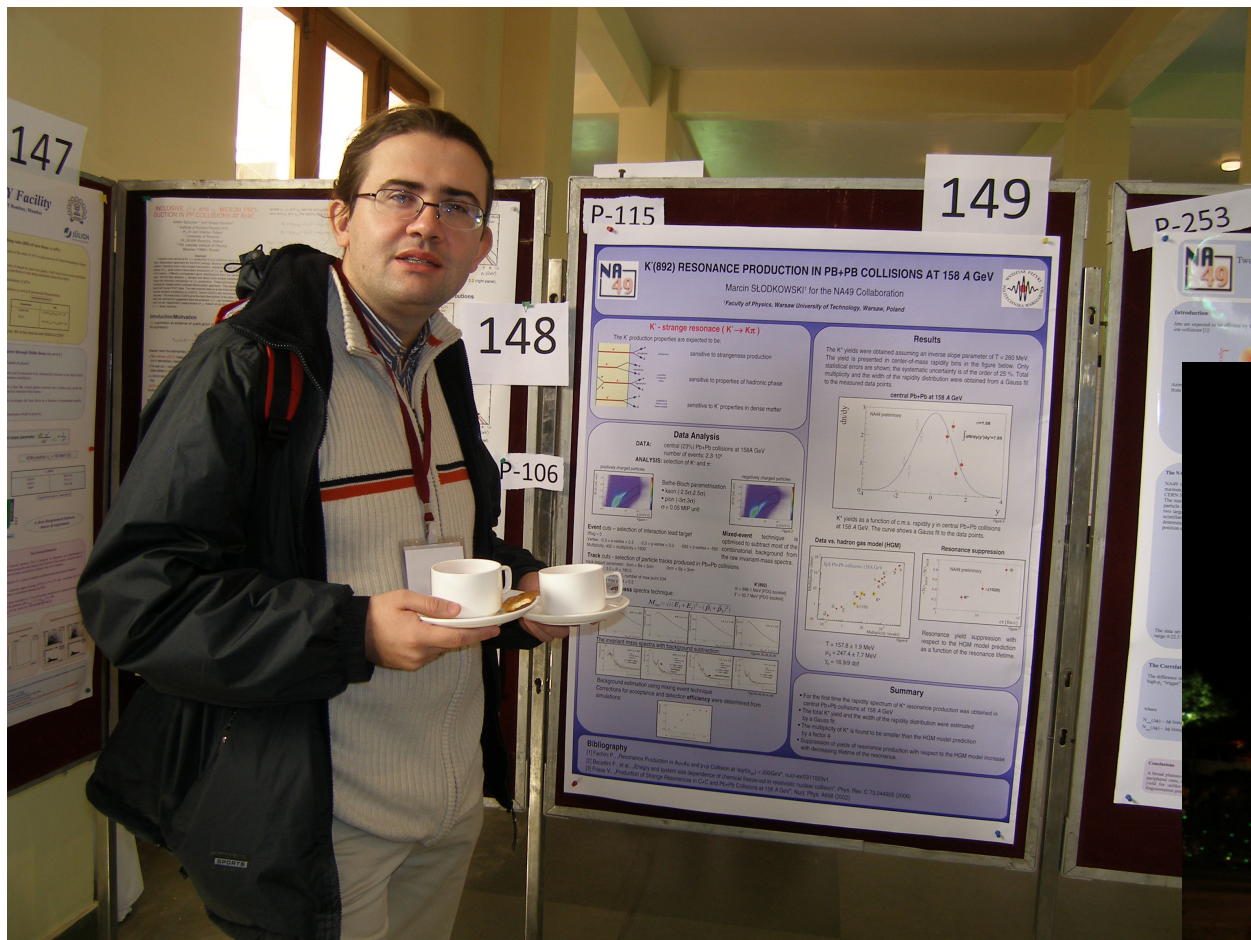
Indie
Konferencja
Quark Matter 2008

Zamiast podsumowania:

1. Politechnika Warszawska uczestniczy we wszystkich omawianych eksperymentach: NA49/NA61, STAR, ALICE
2. Możliwość pisania pracy magisterskiej oraz studiów doktoranckich
3. Współpraca w ramach międzynarodowych Kolaboracji (100-1000 osób) – prestiżowe środowisko
4. Wyjazdy na tzw. szkoły letnie np. do CERN (już od 3 roku studiów)
5. Udział w międzynarodowych konferencjach naukowych
6. Możliwość poznania najnowocześniejszych rozwiązań elektronicznych, komputerowych.
7. Co zyskujemy nawet jeśli nie planujemy na stałe zajmować się nauką:
  - a) bardzo dobrą znajomość języka angielskiego
  - b) umiejętność programowania i obsługi komputera.→ to bardzo ważne na każdym rynku pracy...

Literatura

rysunki i zdjęcia użyte w prezentacji pochodzą z następujących źródeł:

1. <http://www.cern.ch> - strona ośrodka CERN
2. <http://press.web.cern.ch/press/PhotoDatabase/> - strona ze zdjęciami z CERN
3. <http://na49info.cern.ch/> - strona eksperymentu NA49
4. <http://www.star.bnl.gov/> - strona eksperymentu STAR
5. <http://www.bnl.gov/RHIC/STAR.htm> - strona eksperymentu STAR
6. <http://aliceinfo.cern.ch/index.html> - strona eksperymentu ALICE
7. <http://chall.ifj.edu.pl/przygodazczastkami/> - bardzo ciekawa strona o materii, cząstkach elementarnych i oddziaływaniach
8. prywatne zdjęcia i rysunki moje i moich współpracowników z NA49/NA61, STAR i ALICE

Slajdy dodatkowe

- Age of the Universe: 15 billion years = 10^{17} s = 100,000,000,000,000,000 s = 100 petaseconds
- Age of homosapien species: 10^{13} s = 10 teraseconds
- Typical human life: 10^9 s = 1 gigasecond
- Length of this lecture: 10^3 s = 1 kilosecond (though it may seem longer)
- Typical breath: 10^0 s = 1 second
- Very fast flash exposure: 10^{-7} s = 100 nanoseconds
- Pentium^{TM} clock cycle: 10^{-9} s = 1 nanosecond
- Oscillation period of atomic clock : 10^{-10} s = 100 picoseconds
- Lifetime of source at RHIC: 10^{-23} s = 0.000000000000000000000001 s = 10 yoctoseconds⁹

**Wiek Wszechświata jest 10^{17} razy dłuższy niż czas jednego oddechu.
Ale jeden oddech jest aż 10^{23} razy dłuższy niż czas życia fireballu.**

- Diameter of Andromeda galaxy: 10^{21} m = 1,000,000,000,000,000,000,000 m = 1 Zettameter
- Diameter of the Sun: 10^9 m = 1 gigameter
- Diameter of the Earth: 10^7 m = 10 megameters
- Diameter of the RHIC collider: 10^3 m = 1 kilometer
- Height of a person: 10^0 m = 1 meter
- Diameter of typical amoeba: 10^{-4} m = 100 micrometers
- Length of typical virus: 10^{-8} m = 10 nanometers
- Diameter of an atom: 10^{-10} m = 100 picometers (= 1 Angstrom)
- Size of hot system created at RHIC: 10^{-15} m = 0.000000000000001 m = 1 femtometer

Jesteśmy mniejsi od Słońca 10^9 razy. Ale to nic w porównaniu z tym że: W trakcie zderzenia stworzymy źródło które jest 10^{15} razy mniejsze od nas.